PRAYAAS EDUCATION

आंतरराष्ट्रीय संबंध

MPSC Summary Notes

INDEX

1.भारतीय परराष्ट्र धोरणाची तत्वे (Principles of Indian Foreign Policy) 2
2.भारत आणि त्याचे शेजारी - संबंध (India and its Neighborhood- Relations) 6
3. विस्तारित शेजारी (Extended Neighbourhood) 13
4. भारताचा सहभाग असलेले आणि भारताच्या हितावर परिणाम करणारे द्विपक्षीय, प्रादेशिक आणि जागतिक गट व करार 17
5. विकसित आणि विकसनशील देशांच्या धोरणांचा आणि राजकारणाचा भारताच्या हितावर व भारतीय देशांतरित जनसमूहावर (Indian Diaspora) परिणाम 28
6. महत्त्वाच्या आंतरराष्ट्रीय संस्था, एजन्सी आणि मंच - त्यांची संरचना आणि जनादेश 34

PRAYAAS

1.भारतीय परराष्ट्र धोरणाची तत्वे (Principles of Indian Foreign Policy)

धोरणाची उत्क्रांती (Evolution of Policy)

- **वसाहतवाद विरोधी नैतिकता - 1947–1954 (Anti-colonial moralism)** → वसाहतवाद मुक्तीवर (Decolonisation) आधारित परराष्ट्र धोरण → उदाहरण: इंडोनेशियाच्या स्वातंत्र्याला पाठिंबा (1947).
- **अलिप्ततावादी टप्पा - 1954–1962 (Non-Alignment phase)** → शीतयुद्धाच्या गटांमध्ये 'सामरिक स्वायत्तता' (Strategic autonomy) राखणे → उदाहरण: बांडुंग परिषदेत (1955) अलिप्ततावादी चळवळीचे (Non-Aligned Movement) नेतृत्व.
- **आदर्शवादाकडून वास्तववादाकडे संक्रमण - 1962 (Idealism to realism shift)** → नैतिकतेपेक्षा सुरक्षा चिंतांना (Security concerns) प्राधान्य → उदाहरण: भारत-चीन युद्ध, ज्यामुळे संरक्षण आधुनिकीकरण (defence modernisation) करण्यात आले.
- **सामरिक वास्तववाद - 1960s–1970s (Strategic realism)** → राष्ट्रहितासाठी सत्तेवर आधारित युती (Power-based alliances) → उदाहरण: बांगलादेश मुक्ती युद्धादरम्यान भारत-सोव्हिएत शांतता, मैत्री आणि सहकार्य करार.
- **प्रादेशिक वर्चस्वावर भर - 1980s (Regional primacy focus)** → शेजारील देशांमध्ये स्थिरता राखणे → उदाहरण: भारतीय शांती सेनेची (IPKF) तैनाती.
- **आर्थिक मुत्सद्देगिरीकडे वळण - 1991 (Economic diplomacy turn)** → उदारीकरणाशी (Liberalisation) सुसंगत परराष्ट्र धोरण → उदाहरण: ASEAN अर्थव्यवस्थांशी जोडण्यासाठी 'लुक ईस्ट पॉलिसी' (Look East Policy).
- **बहु-संरेखन धोरण - 2000s (Multi-alignment strategy)** → कोणत्याही एका युतीशिवाय मुद्द्यांवर आधारित भागीदारी (Issue-based partnerships) → उदाहरण: रशियाशी संरक्षण सहकार्यासोबतच अमेरिकेशी सामरिक संबंध.
- **आक्रमक राष्ट्रवाद - 2014 पासून पुढे (Assertive nationalism)** → 'हार्ड पॉवर' (Hard power) सह सक्रिय जागतिक भूमिका → उदाहरण: उरी हल्ल्यानंतर (2016) सर्जिकल स्ट्राईक्स.
- **ग्लोबल साऊथचे नेतृत्व - 2020s (Global South leadership)** → विकसनशील जगाचा आवाज (Voice of developing world) → उदाहरण: G20 नवी दिल्ली शिखर परिषद (2023) - सर्वसमावेशक विकासाची संकल्पना.

2. मुख्य सिद्धांत (Core Doctrines)

1. पंचशील सिद्धांत (Panchsheel Doctrine)

काय आहे (पाच तत्वे) - What (Five Principles)	सद्य:स्थितीतील प्रासंगिकता – उपयुक्तता (Present Relevance – Utility)
• **सार्वभौमत्व आणि प्रादेशिक अखंडतेचा परस्पर आदर (Mutual respect for sovereignty & territorial integrity)** → सीमांचे उल्लंघन न करणे (Borders inviolable) → उदाहरण: भारत-म्यानमार सीमा करार (1967). • **परस्पर अनाक्रमण (Mutual non-aggression)** → बळाचा वापर न करणे (No use of force) → उदाहरण: डोकलाम पेचप्रसंगानंतर भारताचा संयम (2017). • **परस्पर हस्तक्षेप न करणे (Mutual non-interference)** → अंतर्गत स्वायत्तता (Domestic autonomy) → उदाहरण: श्रीलंका संकटादरम्यान भारताची तटस्थ भूमिका (2022). • **समानता आणि परस्पर लाभ (Equality & mutual benefit)** → समान सहकार्य (Symmetrical cooperation) → उदाहरण: भारत-भूतान जलविद्युत सहकार्य. • **शांततापूर्ण सहजीवन (Peaceful coexistence)** → मतभेदांनंतरही स्थिरता (Stability despite differences) → उदाहरण: पंचशील करार.	• **प्रमाणभूत चौकट (Normative framework)** → नैतिक वैधता (Moral legitimacy) → उदाहरण: G20 मध्ये भारताचे 'ग्लोबल साऊथ'चे नेतृत्व (2023). • **संघर्ष व्यवस्थापन साधन (Conflict management tool)** → तणावापेक्षा संवादाला प्राधान्य (Dialogue over escalation) → उदाहरण: गलवाननंतर भारत-चीन लष्करी चर्चा. • **सामरिक स्वायत्तता (Strategic autonomy)** → स्वतंत्र निवडी (Independent choices) → उदाहरण: युक्रेन युद्धावर संतुलित भूमिका. • **शेजारधर्मात स्थिरता (Neighbourhood stability)** → सहकार्यावर आधारित संबंध (Cooperative engagement) → उदाहरण: भारत-बांगलादेश भू-सीमा करार. • **सॉफ्ट पॉवर वृद्धी (Soft power enhancement)** → शांतताप्रिय प्रतिमा (Peace-oriented image) → उदाहरण: विकसनशील देशांशी भारताचा मध्यस्थीसाठी संपर्क.

सद्य:स्थितीतील प्रासंगिकता – मर्यादा (Present Relevance – Limitations)	पुढील मार्ग (Way Ahead)
• **परस्परतेचा अभाव (Lack of reciprocity)** → एकतर्फी पालन (Unilateral adherence) → उदाहरण: पूर्व लडाखमध्ये चिनी PLA ची घुसखोरी. • **अंमलबजावणी यंत्रणेचा अभाव (No enforcement mechanism)** → नियमांचे उल्लंघन अनिर्बंध (Norm violation unchecked) → उदाहरण: रशिया-युक्रेन संघर्ष. • **राज्य-केंद्रीत सिद्धांत (State-centric doctrine)** → बिगर-सरकारी धोक्यांकडे दुर्लक्ष (Non-state threats ignored) → उदाहरण: पाकिस्तान-पुरस्कृत दहशतवाद. • **सत्तेतील असमानता (Power asymmetry)** → नियमांकडे दुर्लक्ष (Norms overridden) → उदाहरण: दक्षिण आशियात चीनची बळजबरीची मुत्सद्देगिरी (Coercive diplomacy). • **कालबाह्य व्याप्ती (Outdated scope)** → सायबर आणि अंतराळ वगळले (Cyber & space excluded) → उदाहरण: सायबर हेरगिरीच्या घटना (Cyber espionage incidents).	• **नैतिकता + प्रतिबंध (Ethics + deterrence)** → सामर्थ्यातून शांतता (Peace through strength) → उदाहरण: LAC वर पायाभूत सुविधांची उभारणी. • **सिद्धांताचे आधुनिकीकरण (Doctrinal modernisation)** → सायबर आणि अंतराळाचा समावेश (Cyber & space inclusion) → उदाहरण: भारताचा डिजिटल सार्वभौमत्वाचा आग्रह. • **बहुपक्षीयकरण (Multilateralisation)** → नियमांवर आधारित व्यवस्था (Rules-based order) → उदाहरण: संयुक्त राष्ट्रांमध्ये पाठपुरावा. • **सशर्त सहभाग (Conditional engagement)** → संरक्षणासह सहकार्य (Cooperation with safeguards) → उदाहरण: गुंतवणुकीची सामरिक तपासणी (Strategic screening of investments).

2. अलिप्ततावादी सिद्धांत (Non-Alignment Doctrine)

काय आहे (What)	सद्य:स्थितीतील प्रासंगिकता – उपयुक्तता (Present Relevance – Utility)
• **सत्ताधारी गटांपासून सामरिक स्वातंत्र्य (Strategic independence from power blocs)** → कोणतीही औपचारिक लष्करी युती नाही (No formal military alliance) → अलिप्ततावादी चळवळीची स्थापना (Non-Aligned Movement formation - 1961). • **प्रतिस्पर्धी छावण्यांपासून समान अंतर (Equidistance from rival camps)** → स्वायत्त निर्णय प्रक्रिया (Autonomous decision-making) → उदाहरण: भारताचा नाटो (NATO) किंवा वॉर्सा करारात (Warsaw Pact) सहभाग नाही. • **शांतताभिमुख जागतिक पवित्रा (Peace-oriented global posture)** → संघर्षाऐवजी तणाव निवळण्यावर भर (De-escalation over confrontation) → उदाहरण: कोरियन युद्धादरम्यान भारताचे मध्यस्थी प्रयत्न (1950s).	• **सामरिक स्वायत्तता जपते (Preserves strategic autonomy)** → स्वतंत्र परराष्ट्र धोरण (Independent foreign policy) → उदाहरण: रशियावर सरसकट निर्बंध लादण्यास भारताचा नकार. • **लवचिक मुत्सद्देगिरी (Flexible diplomacy)** → मुद्द्यांवर आधारित भागीदारी (Issue-based partnerships) → उदाहरण: क्वाड (QUAD) सहभागासोबतच रशियाशी संरक्षण संबंध. • **ग्लोबल साऊथचे नेतृत्व (Global South leadership)** → सामूहिक वाटाघाटीची शक्ती (Collective bargaining power) → उदाहरण: नाम (NAM) शिखर परिषदांमध्ये भारताची नेतृत्व भूमिका. • **युद्धांमध्ये अडकणे टाळते (Avoids entanglement wars)** → विनामूल्य सुरक्षा (Cost-free security) → उदाहरण: अमेरिकेच्या नेतृत्वाखालील मध्य पूर्वेतील युद्धांमध्ये असहभाग. • **राजनैतिक अवकाश वाढवते (Enhances diplomatic space)** → अनेक लाभाचे बिंदू (Multiple leverage points) → उदाहरण: इराण आणि इस्रायलशी एकाच वेळी संबंध (Simultaneous engagement).
सद्य:स्थितीतील प्रासंगिकता – मर्यादा (Present Relevance – Limitations)	**पुढील मार्ग (Way Ahead)**

- **'नाम'ची कमी झालेली प्रासंगिकता (Reduced relevance of NAM)** → शीतयुद्धोत्तर काळात प्रभाव कमी (Post–Cold War dilution) → उदाहरण: नाम शिखर परिषदांचा कमी होत चाललेला प्रभाव.
- **सुरक्षा आव्हानांसाठी युतीची गरज (Security challenges require alignment)** → तटस्थता अपुरी (Neutrality insufficient) → उदाहरण: गलवान-नंतर चीनचा धोका (China threat post-Galwan).
- **संदिग्धतेची धारणा (Perception of ambiguity)** → भागीदारांमध्ये विश्वासाचा अभाव (Trust deficit with partners) → उदाहरण: भारताच्या रशिया भूमिकेवर पाश्चात्य टीका.
- **आर्थिक परस्परावलंबित्व (Economic interdependence)** → स्वायत्ततेवर मर्यादा (Limits autonomy) → उदाहरण: रशियन संरक्षण आयातीवर अवलंबित्व.
- **'नाम'मध्ये सहमतीचा अभाव/पॅरालिसिस (Consensus paralysis in NAM)** → संकटांवर निष्क्रियता (Inaction on crises) → उदाहरण: युक्रेन युद्धावर 'नाम'चा कमकुवत प्रतिसाद.

- **अलिप्ततेकडून बहु-संरेखनाकडे संक्रमण (Shift from non-alignment to multi-alignment)** → हितांवर आधारित संबंध (Interest-based ties) → उदाहरण: युतीशिवाय क्वाड (QUAD) सहभाग.
- **'नाम'च्या अजेंड्यात सुधारणा (Reform NAM agenda)** → विकास आणि हवामानावर भर (Development & climate focus) → उदाहरण: दक्षिण-दक्षिण सहकार्य उपक्रम (South–South cooperation initiatives).
- **भागीदारीसह स्वायत्ततेचा समतोल (Balance autonomy with partnerships)** → निवडक संरेखन (Selective alignment) → उदाहरण: अमेरिकेसोबत संरक्षण लॉजिस्टिक्स करार.
- **मुद्द्यांवर आधारित नेतृत्व (Issue-based leadership)** → नियम तयार करण्याची भूमिका (Norm shaping role) → उदाहरण: कोविड-19 दरम्यान 'लस मैत्री' मुत्सद्देगिरी (Vaccine Maitri diplomacy).

3. आण्विक सिद्धान्त - 2003 (Nuclear Doctrine - 2003)

काय आहे (What)

- **विश्वसनीय किमान प्रतिबंध (Credible Minimum Deterrence)** → पुरेसा पण अतिरेकी नसलेला शस्त्रसाठा (Sufficient not excessive arsenal) → उदाहरण: अग्नी-V (Agni-V) क्षेपणास्त्र क्षमता.
- **प्रथम वापर नाही (No First Use - NFU)** → केवळ प्रत्युत्तरादाखल वापर (Retaliatory use only) → उदाहरण: 2003 मध्ये घोषित केलेला अधिकृत सिद्धांत.
- **मोठ्या प्रमाणावर प्रत्युत्तर (Massive retaliation)** → निश्चिततेद्वारे प्रतिबंध (Deterrence through certainty) → उदाहरण: अण्वस्त्र हल्ल्याविरुद्ध प्रत्युत्तराचा पवित्रा (Retaliatory posture).
- **नागरी राजकीय नियंत्रण (Civilian political control)** → अण्वस्त्रांवर राजकीय देखरेख (Political oversight) → उदाहरण: न्युक्लिअर कमांड ऑथॉरिटी (Nuclear Command Authority) रचना.
- **अण्वस्त्र नसलेल्या राज्यांविरुद्ध वापर नाही (Non-use against non-nuclear states)** → नकारात्मक सुरक्षा हमी (Negative security assurance) → उदाहरण: संयुक्त राष्ट्रांच्या (UN) मंचावर NNWS ला दिलेली हमी.

सद्य:स्थितीतील प्रासंगिकता – उपयुक्तता (Present Relevance – Utility)

- **सामरिक स्थिरता (Strategic stability)** → पहिला हल्ला करण्याच्या प्रवृत्तीला आळा (Reduces first-strike incentives) → उदाहरण: चीनसोबत प्रतिबंधात्मक समतोल (Deterrence balance).
- **संकट व्यवस्थापन (Crisis management)** → तणाव वाढण्यावर नियंत्रण (Escalation control) → उदाहरण: बालाकोट (2019) नंतर अण्वस्त्र संयम.
- **नैतिक उच्चाधिकार (Moral high ground)** → जबाबदार अण्वस्त्र सत्तेची प्रतिमा (Responsible nuclear power image) → उदाहरण: भारताचा NSG सदस्यत्वासाठीचा पाठपुरावा.
- **किफायतशीर सुरक्षा (Cost-effective security)** → शस्त्रास्त्र स्पर्धा टाळते (Avoids arms race) → उदाहरण: अमेरिका-रशियाच्या तुलनेत मर्यादित वॉरहेड पवित्रा.
- **नागरी सर्वोच्चता (Civilian supremacy)** → लोकशाही नियंत्रण (Democratic control) → उदाहरण: पंतप्रधानांच्या नेतृत्वाखालील निर्णय रचना.

सद्य:स्थितीतील प्रासंगिकता – मर्यादा (Present Relevance – Limitations)

पुढील मार्ग (Way Ahead)

- **दुसऱ्या हल्ल्याची क्षमता बळकट करणे (Strengthen second-strike capability)** → सुनिश्चित प्रत्युत्तर

PRAYAAS

• **मोठ्या प्रमाणावर प्रत्युत्तराची विश्वासार्हता (Credibility of massive retaliation)** → प्रमाणबद्धतेबद्दल शंका (Proportionality doubts) → उदाहरण: पाकिस्तानची रणनीतिक अण्वस्त्रे (Tactical nuclear weapons). • **NFU संदिग्धतेवर चर्चा (NFU ambiguity debates)** → प्रतिबंधाबाबत अनिश्चितता (Deterrence uncertainty) → उदाहरण: NFU वर प्रश्नचिन्ह उपस्थित करणारी भारतीय अधिकाऱ्यांची विधाने. • **दुहेरी अण्वस्त्र आव्हान (Two-front nuclear challenge)** → चीन + पाकिस्तान → उदाहरण: PLA रॉकेट फोर्सचे आधुनिकीकरण. • **तांत्रिक तफावत (Technological gaps)** → दुसऱ्या हल्ल्याच्या क्षमतेत जोखीम (Second-strike risks) → उदाहरण: मर्यादित SSBN गस्त अनुभव. • **उदयोन्मुख क्षेत्रांकडे दुर्लक्ष (Emerging domains ignored)** → सायबर-अण्वस्त्र लिंकेज → उदाहरण: कमांड सिस्टम्सला सायबर धोके.	(Assured retaliation) → उदाहरण: INS अरिहंत (INS Arihant) SSBN ची तैनाती. • **सिद्धांताचे संकेत स्पष्ट करणे (Clarify doctrinal signaling)** → संदिग्धता दूर करणे (Remove ambiguity) → उदाहरण: NFU चा अधिकृत पुनरुच्चार. • **तांत्रिक लवचिकता एकत्रीकरण (Integrate tech resilience)** → सायबर-सुरक्षित C2 (Cyber-secure C2) → उदाहरण: मजबूत केलेले अण्वस्त्र कमांड नेटवर्क्स (Hardened networks). • **शस्त्रास्त्र नियंत्रण नेतृत्व (Arms control leadership)** → नियम आकार देण्याची भूमिका (Norm shaping role) → उदाहरण: UN मध्ये सार्वत्रिक NFU साठी पाठपुरावा.

3. अलीकडील काळातील प्रमुख सामरिक बदल (Key Strategic Shifts in Recent Time)

1. 'लुक ईस्ट' कडून 'ॲक्ट ईस्ट' कडे (Look East 1992 → Act East 2014)

- **आर्थिक कल (Economic orientation)** → व्यापारावर आधारित सहभाग (Trade-led engagement) → उदाहरण: भारत-ASEAN मुक्त व्यापार करार (FTA 2010).
- **सामरिक विस्तार (Strategic expansion)** → सुरक्षा आणि संरक्षणावर भर (Security & defence focus) → उदाहरण: भारत-व्हिएतनाम संरक्षण सहकार्य.
- **निष्क्रिय संपर्काकडून सक्रियतेकडे (Passive outreach → Proactive diplomacy)** → सक्रिय मुत्सद्देगिरी (Proactive diplomacy) → उदाहरण: 2014 नंतर पंतप्रधानांच्या ASEAN शिखर परिषदांना भेटी.
- **कनेक्टिव्हिटीवर भर (Connectivity push)** → भौतिक आणि सागरी दुवे (Physical & maritime links) → उदाहरण: कालादान मल्टीमोडल प्रकल्प.
- **इंडो-पॅसिफिक एकत्रीकरण (Indo-Pacific integration)** → नियमांवर आधारित व्यवस्था (Rules-based order) → उदाहरण: क्वाड (QUAD) सहकार्य.

2. सामरिक स्वायत्तता (Strategic Autonomy)

- **स्वतंत्र निर्णय प्रक्रिया (Independent decision-making)** → कोणतीही औपचारिक युती नाही (No formal alliances) → उदाहरण: भारताचा NATO मध्ये सहभागी न होण्याचा निर्णय.
- **बहु-संरेखन दृष्टिकोन (Multi-alignment approach)** → समांतर भागीदारी (Parallel partnerships) → उदाहरण: रशियाशी संरक्षण संबंध + क्वाड (QUAD) सहभाग.
- **मुद्द्यांवर आधारित मुत्सद्देगिरी (Issue-based diplomacy)** → विचारसरणीपेक्षा लवचिकतेवर भर (Flexibility over ideology) → उदाहरण: अमेरिकेच्या निर्बंधांनंतरही इराणशी ऊर्जा व्यापार.
- **संकटकाळातील स्वातंत्र्य (Crisis independence)** → राष्ट्रहिताला प्रथम प्राधान्य (National interest first) → उदाहरण: युक्रेन युद्धावर तटस्थ भूमिका.
- **संरक्षण स्वदेशीकरण (Defence indigenisation)** → अवलंबित्व कमी (Reduced dependence) → उदाहरण: संरक्षण उत्पादनात 'आत्मनिर्भर भारत'.

3. वसुधैव कुटुंबकम् (Vasudhaiva Kutumbakam)

- **जागतिक मानवतावाद (Global humanism)** → संपूर्ण जग एक कुटुंब (World as one family) → उदाहरण: G20 नवी दिल्ली शिखर परिषदेची संकल्पना (2023).

- **ग्लोबल साऊथवर लक्ष (Global South focus)** → सर्वसमावेशक विकास (Inclusive growth) → उदाहरण: 'व्हॉइस ऑफ ग्लोबल साऊथ' शिखर परिषदा.
- **मानवतावादी मुत्सद्देगिरी (Humanitarian diplomacy)** → लोक-केंद्रित मदत (People-centric aid) → उदाहरण: 'लस मैत्री' (Vaccine Maitri) उपक्रम.
- **हवामान समता (Climate equity)** → सामायिक पण विभक्त जबाबदारी (Common but differentiated responsibility) → उदाहरण: हवामान वित्तपुरवठ्यावर (Climate finance) भारताची भूमिका.
- **बहुपक्षीय सहकार्य (Multilateral cooperation)** → सामायिक जागतिक उपाय (Shared global solutions) → उदाहरण: आंतरराष्ट्रीय सौर युती (International Solar Alliance).

2.भारत आणि त्याचे शेजारी - संबंध (India and its Neighborhood- Relations)

विहंगावलोकन (Overview)

शेजारील देशांचा सामरिक संदर्भ (Strategic Context of Neighbourhood)

- **भौगोलिक केंद्रीयता (Geographical centrality)** → भारत प्रादेशिक केंद्रबिंदू म्हणून (India as regional pivot) → उदाहरण: भारताला वेढलेले 7 जमिनी + 2 सागरी शेजारी.
- **सुरक्षा-विकास परस्परसंबंध (Security–development overlap)** → अंतर्गत सुरक्षा शेजाऱ्यांशी जोडलेली (Internal security linked to neighbours) → उदाहरण: बांगलादेश/म्यानमारशी बंडखोरीचे दुवे (Insurgency linkages).
- **बाह्य-प्रादेशिक घुसखोरी (Extra-regional penetration)** → सामरिक स्पर्धेचे क्षेत्र (Strategic competition zone) → उदाहरण: दक्षिण आशियातील चीनचा BRI.

भारत-शेजारी संबंधांचे निर्धारक (Determinants of India–Neighbourhood Relations)

- **राजकीय घटक (Political factors)** → सत्ता बदलाची संवेदनशीलता (Regime change sensitivity) → उदाहरण: नेपाळमधील राजकीय स्थित्यंतरे.
- **सुरक्षा घटक (Security factors)** → दहशतवाद, सीमा, सागरी सुरक्षा → उदाहरण: पाकिस्तान-पुरस्कृत दहशतवाद.
- **आर्थिक घटक (Economic factors)** → व्यापार, मदत, कनेक्टिव्हिटी → उदाहरण: श्रीलंकेला दिलेली 'लाईन्स ऑफ क्रेडिट' (Lines of Credit).
- **सामाजिक-सांस्कृतिक घटक (Socio-cultural factors)** → वांशिक आणि लोकांचे संबंध (Ethnic & people ties) → उदाहरण: नेपाळसोबत खुली सीमा.
- **बाह्य शक्तींचा घटक (External powers factor)** → चीन, अमेरिका प्रभाव → उदाहरण: हम्बनटोटा बंदर भाडेतत्वावर (Hambantota Port lease).

भारतीय सहभागाची साधने (Instruments of Indian Engagement)

- **राजनैतिक साधने (Diplomatic tools)** → शिखर परिषदा, संवाद → उदाहरण: SAARC / BIMSTEC.
- **आर्थिक साधने (Economic tools)** → मदत, व्यापार, गुंतवणूक → उदाहरण: LDC शेजाऱ्यांना शुल्कमुक्त प्रवेश (Duty-free access).
- **सुरक्षा साधने (Security tools)** → संरक्षण सहकार्य → उदाहरण: कोस्टल रडार नेटवर्क (Coastal radar network).
- **मानवतावादी साधने (Humanitarian tools)** → आपत्ती आणि आरोग्य मुत्सद्देगिरी → उदाहरण: लस मैत्री (Vaccine Maitri).
- **संपर्क साधने (Connectivity tools)** → भौतिक आणि डिजिटल दुवे → उदाहरण: कालादान प्रकल्प (Kaladan project).

भारत–चीन संबंध (India–China Relations)

ऐतिहासिक संदर्भ (Historical Context)

- **राजनैतिक मान्यता (Diplomatic Recognition) (1950)** → वसाहतोत्तर एकता → उदाहरण: चीनच्या जनसत्ताक राज्याला (PRC) मान्यता देणाऱ्या पहिल्या गैर-साम्यवादी देशांपैकी भारत एक.
- **पंचशील टप्पा (Panchsheel Phase) (1954)** → आदर्शांवर आधारित सहभाग → उदाहरण: शांततापूर्ण सहजीवनावर पंचशील करार.
- **धोरणात्मक दरी (Strategic Rupture) (1962)** → विश्वासाचा अभाव → उदाहरण: भारत-चीन युद्ध.
- **नियंत्रित स्पर्धेचा काळ (Managed Competition Era)** → सहभाग + स्पर्धा → उदाहरण: ब्रिक्स (BRICS) सहकार्यासोबतच सीमा चर्चा.

सहकार्याची क्षेत्रे (Areas of Cooperation)

- **बहुपक्षीय समन्वय (Multilateral Coordination)** → दक्षिण-दक्षिण (South-South) व्यासपीठ → उदाहरण: ब्रिक्स (BRICS) मधील आर्थिक सहकार्य.

अलीकडील घडामोडी (Recent Developments) (2024–2025)

- **७५ व्या वर्धापन दिनानिमित्त मुत्सद्देगिरी (75th Anniversary Diplomacy)** → संवाद पुनरुज्जीवन → उदाहरण: परराष्ट्र सचिवांची बैठक (जानेवारी 2025).

- **जागतिक प्रशासन सुधारणा (Global Governance Reforms)** → विकसनशील जगाचा सामायिक आवाज → उदाहरण: आयएमएफ (IMF)-जागतिक बँक सुधारणांसाठी संयुक्त प्रयत्न.
- **हवामान बदल वाटाघाटी (Climate Negotiations)** → CBDR समन्वय → उदाहरण: UNFCCC मधील 'बेसिक' (BASIC) देशांचा समन्वय.
- **व्यापारी संबंध (Trade Linkages)** → आर्थिक परस्परावलंबित्व → उदाहरण: चीन हा भारताचा सर्वात मोठा आयात भागीदार.
- **लोक-ते-लोक संबंध (People-to-People Ties)** → सभ्यतांमधील संपर्क → उदाहरण: बौद्ध आणि शैक्षणिक देवाणघेवाण.

- **धार्मिक मुत्सद्देगिरी (Religious Diplomacy)** → मर्यादित सुधारणा → उदाहरण: नथु ला मार्गे कैलास मानसरोवर यात्रा (2025).
- **जलविज्ञान सहकार्य (Hydrological Cooperation)** → संकट व्यवस्थापन → उदाहरण: ब्रह्मपुत्रा पुराच्या माहितीची देवाणघेवाण पुन्हा सुरू.
- **दळणवळण पुनर्स्थापना (Connectivity Restoration)** → आर्थिक सहभाग → उदाहरण: मध्य 2025 पासून थेट व्यावसायिक विमानसेवा पुन्हा सुरू.
- **अंशतः सैन्य माघार (Partial Disengagement)** → निराकरणाशिवाय स्थिरता → उदाहरण: डेपसांग-डेमचोक गस्त करार (2024).

तणावाची मुख्य क्षेत्रे (Core Areas of Tension)

- **अनिर्णीत LAC (Unresolved LAC)** → प्रादेशिक अस्पष्टता → उदाहरण: अक्साई चीन आणि अरुणाचल प्रदेश वाद.
- **लष्करी संघर्ष (Military Confrontations)** → सततची अस्थिरता → उदाहरण: गलवान चकमक (2020), तवांग संघर्ष (2022).
- **चीन–पाकिस्तान सलोखा (China-Pakistan Nexus)** → सार्वभौमत्वास आव्हान → उदाहरण: पाकव्याप्त काश्मीरमधून जाणारा CPEC.
- **आर्थिक विषमता (Economic Asymmetry)** → धोरणात्मक परावलंबित्व → उदाहरण: व्यापार तूट USD 99.2 अब्ज (2024–25).
- **प्रादेशिक आक्रमकता (Regional Assertiveness)** → सागरी दबाव → उदाहरण: श्रीलंका आणि मालदीवमध्ये BRI ची उपस्थिती.
- **सुरक्षा परिणाम (Security Spillovers)** → अप्रत्यक्ष शत्रुत्व → उदाहरण: पाकिस्तानकडून चीनच्या J-10C विमानांचा वापर (2025).

पुढील मार्ग (Way Forward)

- **सीमा स्थिरता (Border Stabilisation)** → निराकरणापेक्षा अंदाजावर भर → उदाहरण: नियमित WMCC आणि लष्करी चर्चा.
- **आर्थिक जोखीम कमी करणे (Economic De-risking)** → पुरवठा साखळी विविधीकरण → उदाहरण: इलेक्ट्रॉनिक्स आणि API साठी PLI योजना.
- **बहुपक्षीय सहभाग (Multilateral Engagement)** → स्पर्धा + सहकार्य → उदाहरण: BRICS आणि SCO संवाद माध्यमे.
- **प्रादेशिक संतुलन (Regional Balancing)** → धोरणात्मक स्वायत्तता → उदाहरण: Act East + QUAD + SAGAR समन्वय.
- **मृदू मुत्सद्देगिरीचा वापर (Soft Diplomacy Leverage)** → विश्वास पुनर्निर्माण → उदाहरण: ७५ व्या वर्षात सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक विनिमय.

भारत–पाकिस्तान संबंध (India–Pakistan Relations)

ऐतिहासिक संदर्भ (Historical Context)

- **फाळणी आणि पहिले युद्ध (Partition & First War) (1947–48)** → काश्मीर विवाद संस्थागत झाला → उदाहरण: संयुक्त राष्ट्रांच्या मध्यस्थीने युद्धविराम होऊन CFL (Ceasefire Line) ची निर्मिती.
- **सिंधू जल करार (Indus Waters Treaty) (1960)** → संरचित पाणी वाटप → उदाहरण: 2025 मध्ये स्थगित होईपर्यंत IWT युद्धाच्या काळातही टिकून राहिला.
- **पारंपारिक युद्धे (Conventional Wars) (1965, 1971)** → प्रादेशिक आणि राजकीय पुनर्रचना → उदाहरण: सिमला करार (1972) ज्याद्वारे CFL चे रूपांतर LoC मध्ये झाले.
- **कारगिल संघर्ष (Kargil Conflict) (1999)** → LoC च्या पवित्रतेची चाचणी → उदाहरण: LoC ओलांडून पाकिस्तानी घुसखोरी.
- **अण्वीकरण (Nuclearisation) (1998)** → अण्वस्त्रांचा प्रभाव → उदाहरण: पोखरण-II आणि चगाई चाचण्या.

सहकार्याची क्षेत्रे (Areas of Cooperation) (अत्यल्प / संरचित)

- **मानवतावादी प्रोटोकॉल (Humanitarian Protocols)** → धोका कमी करणे → उदाहरण: अण्वस्त्र प्रतिष्ठानांची वार्षिक देवाणघेवाण.

अलीकडील घडामोडी (Recent Developments) (2024–2025)

- **पहलगाम दहशतवादी हल्ला (Pahalgam Terror Attack) (एप्रिल 2025)** → तणाव वाढण्यास कारणीभूत → उदाहरण: 26 पर्यटकांचा मृत्यू; TRF वर आरोप.

- **नागरी प्रश्न (Civilian Issues)** → मर्यादित विश्वासाचे मार्ग → उदाहरण: मच्छिमार आणि कैद्यांची अदलाबदल.
- **धार्मिक मुत्सद्देगिरी (Religious Diplomacy)** → लोक-केंद्रित प्रवेश → उदाहरण: करतारपूर कॉरिडॉर (2019).
- **पाणी तांत्रिकवाद (Water Technicalism)** → माहिती-आधारित सहभाग → उदाहरण: कायमस्वरूपी सिंधू आयोगाच्या बैठका (मध्य-2025 मध्ये स्थगित).
- **बहुपक्षीय सहअस्तित्व (Multilateral Coexistence)** → कमी-तीव्रतेचा सहभाग → उदाहरण: SCO मध्ये दोन्ही देशांची उपस्थिती.

- **ऑपरेशन सिंदूर (Operation Sindoor) (मे 2025)** → अचूक प्रत्युत्तर (Precision Retaliation) → उदाहरण: दहशतवादी तळांवर ब्राह्मोस आणि स्कॅल्प (SCALP) हल्ले.
- **सिंधू जल करार स्थगित (IWT placed in abeyance) (2025)** → कराराला मोठा धक्का → उदाहरण: परिस्थितीतील मूलभूत बदलाचा दाखला.
- **राजनैतिक दर्जा कमी करणे (Diplomatic Downgrade)** → अधिकृत विलगता → उदाहरण: उच्चायुक्तांना परत बोलावणे; अटारी-वाघा बॉर्डर बंद.
- **नवीन युद्धविराम (New Ceasefire) (10 मे 2025)** → तात्पुरती शांतता → उदाहरण: तोफखाना आणि ड्रोन हल्ले थांबले.

तणावाची मुख्य क्षेत्रे (Core Areas of Tension)

- **राज्य पुरस्कृत दहशतवाद (State-sponsored Terrorism)** → प्रॉक्सी वॉर (Proxy War) धोरण → उदाहरण: भारताविरुद्ध LeT, JeM च्या कारवाया.
- **जम्मू आणि काश्मीर (Jammu & Kashmir)** → नरेटिव्ह संघर्ष → उदाहरण: कलम 370 नंतर (2019) पाकिस्तानचे आंतरराष्ट्रीय स्तरावर लॉबिंग.
- **पाण्याचे शस्त्रीकरण (Water Weaponisation)** → जल-राजकारण → उदाहरण: किशनगंगा, रॅटल प्रकल्पांना आक्षेप.
- **पाकव्याप्त काश्मीरमधून CPEC (CPEC through PoK)** → सार्वभौमत्वाचे उल्लंघन → उदाहरण: भारतीय दावा असलेल्या क्षेत्रात BRI कॉरिडॉर.
- **अंमली पदार्थ-दहशतवाद (Narco-terrorism)** → अंतर्गत सुरक्षा धोका → उदाहरण: पंजाबमध्ये ड्रोनद्वारे अमली पदार्थ आणि शस्त्रास्त्रे टाकणे.

पुढील मार्ग (Way Forward)

- **व्यवस्थापित प्रतिबंध (Managed Deterrence)** → प्रतिबंधात्मक दहशतवाद विरोधी पवित्रा (Pre-emptive CT posture) → उदाहरण: ऑपरेशन सिंदूर नंतर सातत्य.
- **सशर्त संवाद (Conditional Dialogue)** → 'दहशतवाद प्रथम' तत्व → उदाहरण: विश्वासार्ह, पडताळणी करण्यायोग्य आणि अपरिवर्तनीय कारवाईची मागणी.
- **बॅकचॅनेल स्थिरीकरण (Backchannel Stabilisation)** → तणाव नियंत्रण → उदाहरण: शांत लष्करी संवाद.
- **बिगर-राजकीय प्रवेश बिंदू (Non-political Entry Points)** → जोखीम कमी करण्यासाठी सहकार्य → उदाहरण: पूर आणि हिमनद्या वितळण्यावर संयुक्त लक्ष.

भारत–बांगलादेश संबंध (India–Bangladesh Relations)

ऐतिहासिक संदर्भ (Historical Context)

- **मुक्ती युद्ध (Liberation War) (1971)** → सामायिक बलिदान आणि वैधता → उदाहरण: बांगलादेशच्या स्वातंत्र्यासाठी भारतीय लष्करी पाठबळ.
- **पायाभूत करार (Foundational Treaty) (1972)** → धोरणात्मक मैत्री → उदाहरण: मैत्री, सहकार्य आणि शांतता करार.
- **सुवर्ण अध्याय (Golden Chapter) (2009–2024)** → स्थिरता आणि विश्वासाचे पुनरुज्जीवन → उदाहरण: ढाकाकडून भारतविरोधी बंडखोरांवर कडक कारवाई.
- **प्रादेशिक निराकरण (Territorial Resolution) (2015)** → सीमा सामान्यीकरण → उदाहरण: भू-सीमा करार (Land Boundary Agreement).
- **राजकीय विलगता (Political Rupture) (ऑगस्ट 2024)** → शासन बदलण्याचा धक्का → उदाहरण: पंतप्रधान शेख हसीना यांची हकालपट्टी; मुहम्मद युनूस यांच्या नेतृत्वाखाली अंतरिम सरकार.

सहकार्याची क्षेत्रे (Areas of Cooperation)

- **ऊर्जा परस्परावलंबित्व (Energy Interdependence)** → इंधन सुरक्षा → उदाहरण: नुमालीगड ते पार्वतीपूर 'भारत-बांगलादेश मैत्री पाइपलाइन'.
- **वीज व्यापार (Power Trade)** → ग्रीड-आधारित एकीकरण → उदाहरण: 1,160+ MW वीज आयात; भारतीय ग्रीडद्वारे नेपाळ जलविद्युत पुरवठा.

अलीकडील घडामोडी (Recent Developments) (2025–2026)

- **धोरणात्मक शीतलता (Strategic Cooling) (2025)** → राजनैतिक घर्षण → उदाहरण: शेख हसीना यांना भारताने आश्रय दिल्याबद्दल ढाकामध्ये निदर्शने.
- **व्यापारातील ताण (Trade Strains)** → लॉजिस्टिक्सचा प्रभाव → उदाहरण: ट्रान्सशिपमेंट सुविधा काढून घेणे (एप्रिल 2025).

• **विकास साहाय्य (Development Assistance)** → पायाभूत सुविधांना चालना → उदाहरण: बंदरे, रेल्वे, रस्त्यांसाठी अंदाजे USD 8 अब्जचे कर्ज (Lines of Credit). • **प्रादेशिक आराखडे (Regional Frameworks)** → उप-प्रादेशिकतावाद → उदाहरण: बिमस्टेक (BIMSTEC) आणि BBIN मोटर वाहन पुढाकार. • **लोक-ते-लोक संबंध (People-to-People Ties)** → मानवी भांडवल दुवे → उदाहरण: बांगलादेशी वैद्यकीय पर्यटक आणि भारतीय शिष्यवृत्ती.	• **बाजार प्रवेश निर्बंध (Market Access Curbs)** → संरक्षणवादी संकेत → उदाहरण: तयार कपडे आणि कार्बोनेटेड पेयांवर निर्बंध (मध्य-2025). • **क्रीडा मुत्सद्देगिरी संकट (Sports Diplomacy Crisis) (जानेवारी 2026)** → प्रतीकात्मक दुरावा → उदाहरण: आयपीएल (IPL) खेळाडू मुक्त करण्याचा प्रश्न; बांगलादेशचा भारतातील 2026 T20 विश्वचषकातून बाहेर पडण्याचा निर्णय. • **पाणी करार अनिश्चितता (Water Treaty Uncertainty)** → संसाधन जोखीम → उदाहरण: गंगा पाणी करार (1996) डिसेंबर 2026 मध्ये संपत आहे; वाटाघाटी प्रलंबित.
तणावाची मुख्य क्षेत्रे (Core Areas of Tension) • **अल्पसंख्याक हक्कांची चिंता (Minority Rights Concerns)** → अधिकार आणि सुरक्षा → उदाहरण: 2024 नंतर हिंदू समुदायावरील हल्ल्यांबाबत भारताने व्यक्त केलेली चिंता. • **सीमा व्यवस्थापन (Border Management)** → मानवी सुरक्षा → उदाहरण: BSF–BGB मधील घर्षण; 2025 मध्ये घुसखोरीच्या घटनांमध्ये वाढ. • **चीन–पाकिस्तान संपर्क (China–Pakistan Outreach)** → धोरणात्मक लक्ष्मणरेषा (Strategic Red Lines) → उदाहरण: बीजिंग/इस्लामाबादचा ढाकाशी वाढता संपर्क; ईशान्य भारतासाठी प्रवेश प्रस्ताव. • **प्रत्यर्पण कोंडी (Extradition Dilemma)** → राजनैतिक अडथळा → उदाहरण: ढाकाकडून शेख हसीना यांच्या प्रत्यर्पणाची विनंती. • **देशांतर्गत अस्थिरतेचा परिणाम (Domestic Instability Spillover)** → धोरणात्मक अनिश्चितता → उदाहरण: दीर्घकालीन करारांवर अंतरिम सरकारचे निर्बंध.	**पुढील मार्ग (Way Forward)** • **व्यावहारिक पुनर्रचना (Pragmatic Recalibration)** → लोक-केंद्रित मुत्सद्देगिरी → उदाहरण: निवडणुकांआधी पक्षनिरपेक्ष सहभाग. • **तांत्रिक जल मुत्सद्देगिरी (Technical Water Diplomacy)** → अंतिम मुदतीपूर्वी विश्वास निर्माण करणे → उदाहरण: गंगा आणि तिस्ता खोऱ्यांवर लवकर तज्ज्ञ स्तरावरील चर्चा. • **आर्थिक तणाव कमी करणे (Economic De-escalation)** → व्यापार सामान्यीकरण → उदाहरण: व्यापार तूट आणि तांत्रिक अडथळे (NTBs) दूर करण्यासाठी CEPA कराराचा शोध घेणे. • **अहिंसक सीमा व्यवस्थापन (Non-lethal Border Management)** → नागरी संरक्षण → उदाहरण: तांत्रिक पाळत ठेवणे + संयुक्त BSF-BGB गस्त.

भारत–अफगाणिस्तान आणि भारत–मालदीव संबंध (India–Afghanistan & India–Maldives Relations)

घटक (Parameter)	**भारत–अफगाणिस्तान (India–Afghanistan)**	**भारत–मालदीव (India–Maldives)**
ऐतिहासिक आणि धोरणात्मक संदर्भ (Historical & Strategic Context)	**आशियाचे हृदय (Heart of Asia)** → सांस्कृतिक सखोलता आणि धोरणात्मक पोहोच → उदाहरण: 2011 धोरणात्मक भागीदारी; 2021 नंतर तालिबानला मान्यता न देता तांत्रिक मिशन (Technical Mission) द्वारे संपर्क.	**हिंदी महासागराचे प्रवेशद्वार (Indian Ocean toll-gate)** → मुख्य सागरी मार्गांवर (SLOCs) नियंत्रण → उदाहरण: 2024 च्या "इंडिया आऊट" टप्प्यानंतर 2025 मध्ये धोरणात्मक संबंधांचे पुनरुज्जीवन (Strategic Reset).
सहकार्याची क्षेत्रे (Areas of Cooperation)	**मानवतावादी मदत (Humanitarian aid):** लोक-प्रथम सहभाग → उदाहरण: 50,000 टन गहू + 327 टन औषधे (2024–25). **आरोग्य पायाभूत सुविधा (Health infrastructure):** क्षमता बांधणी → उदाहरण: 30-खाटांचे बाग्रामी रुग्णालय + काबूल ऑन्कोलॉजी सेंटर (ऑक्टोबर 2025). **सांस्कृतिक मुत्सद्देगिरी (Cultural diplomacy):** सॉफ्ट पॉवर → उदाहरण: अफगाण क्रिकेटपटूंना भारतात प्रशिक्षण.	**आर्थिक पाठबळ (Economic support):** वित्तीय स्थिरीकरण → उदाहरण: USD 565 दशलक्ष कर्ज (LoC) + 40% कर्जमाफी (जुलै 2025). **कनेक्टिव्हिटी (Connectivity):** भौतिक एकीकरण → उदाहरण: GMCP आणि अड्डू (Addu) रस्ते प्रकल्प. **डिजिटल आणि सांस्कृतिक (Digital & cultural):** पर्यटनाला चालना → उदाहरण: UPI–RuPay लॉंच (2025); 60 व्या वर्धापन दिनाचे पोस्टल स्टॅम्प.

सुरक्षा आणि संरक्षण (Security & Defence)	**दहशतवाद विरोधी लक्ष (Counter-terrorism focus):** भूमीचा वापर भारताविरुद्ध न देण्याचे आश्वासन → उदाहरण: मॉस्को फॉरमॅट आणि शांघाय सहकार्य संघटनेद्वारे (SCO) सहभाग.	**सागर दृष्टीकोन (Vision SAGAR):** सागरी क्षेत्र जागरूकता → उदाहरण: 72 वाहने + गस्ती जहाजाची दुरुस्ती (2025); एकुवेरिन (Ekuverin), दोस्ती (Dosti) सराव; कोलंबो सुरक्षा परिषद.
अलीकडील घडामोडी (Recent Developments) (2025–26)	**उच्चस्तरीय संपर्क (High-level contact):** व्यावहारिक पोहोच → उदाहरण: परराष्ट्र सचिव आणि तालिबान परराष्ट्र मंत्री यांची बैठक (दुबई, 2025). **व्यापार सुलभीकरण (Trade facilitation):** पाकिस्तानला बगल (Bypass) → उदाहरण: एअर फ्रेट कॉरिडॉरचे पुनरुज्जीवन (ऑक्टोबर 2025).	**राजकीय पुनर्रचना (Political reset):** विश्वास पुनर्स्थापना → उदाहरण: मालदीवच्या 60 व्या स्वातंत्र्यदिनी पंतप्रधान मोदी 'गेस्ट ऑफ ऑनर' म्हणून उपस्थित (जुलै 2025). **आर्थिक सखोलता (Economic deepening):** बाजार प्रवेश → उदाहरण: FTA वाटाघाटींना सुरुवात.
मुख्य आव्हाने (Key Challenges)	**मान्यतेची कोंडी (Recognition dilemma):** नियम विरुद्ध सहभाग → उदाहरण: महिलांच्या अधिकारांवरील निर्बंध. **चीन-पाकिस्तान सलोखा (China–Pakistan nexus):** धोरणात्मक दबाव → उदाहरण: युरेशियन कनेक्टिव्हिटीचा फायदा उठवणे.	**चीनची कर्ज मुत्सद्देगिरी (China debt diplomacy):** धोरणात्मक प्रभाव → उदाहरण: चिनी बँकांकडून घेतलेले मोठ्या प्रमाणावरील कर्ज. **देशांतर्गत राजकारण (Domestic politics):** भारत-विरोधी वक्तव्ये → उदाहरण: विरोधकांकडून सार्वभौमत्वाचे नरेटिव्ह वापरणे.
पुढील मार्ग (Way Forward)	**लोक-केंद्रित मुत्सद्देगिरी (People-centric diplomacy):** सामुदायिक विश्वास → उदाहरण: HICDPs + काबूलसाठी चाबहार बंदराचा प्रवेशद्वार म्हणून वापर.	**सर्वसमावेशक भागीदारी (Comprehensive partnership):** दीर्घकालीन स्थिरता → उदाहरण: BIT कराराला अंतिम स्वरूप + सखल प्रवाळ बेटांसाठी हवामान मुत्सद्देगिरी.

भारत–श्रीलंका आणि भारत–म्यानमार संबंध (India–Sri Lanka & India–Myanmar)

घटक (Parameter)	भारत–श्रीलंका (India–Sri Lanka)	भारत–म्यानमार (India–Myanmar)
ऐतिहासिक आणि धोरणात्मक संदर्भ (Historical & Strategic Context)	• **सांस्कृतिक दुवे (Civilisational links):** 2,500+ वर्षांचे जुने संबंध → उदाहरण: सामायिक बौद्ध वारसा. • **'सागर' (SAGAR) स्तंभ:** सागरी सुरक्षेवर लक्ष केंद्रित → उदाहरण: हिंदी महासागर सहकार्य आराखडा.	• **ASEAN कडे जाणारा भू-पूल (Land bridge to ASEAN):** प्रवेशद्वाराची भूमिका → उदाहरण: 1,643 किमी लांबीची भू-सीमा. • **'ॲक्ट ईस्ट' (Act East) समर्थक:** ईशान्य भारताची (NE) स्थिरता → उदाहरण: सीमापार कनेक्टिव्हिटीचे महत्त्व.
सहकार्याची क्षेत्रे (Areas of Cooperation)	• **आपत्ती निवारण (Disaster relief):** मानवतावादी नेतृत्व → उदाहरण: 'ऑपरेशन सागर बंधू'; चक्रीवादळ दित्वह (Cyclone Ditwah) नंतर 450 दशलक्ष डॉलर्सची मदत (डिसेंबर 2025). • **ऊर्जा आणि पायाभूत सुविधा (Energy & infrastructure):** आर्थिक पुनरुज्जीवन → उदाहरण: त्रिंकोमाली ऊर्जा केंद्र; नागापट्टिनम–कांकेसंथुराई फेरी सेवा • **डिजिटल एकीकरण (Digital integration):** प्रशासकीय पाठबळ → उदाहरण: UPI लाँच; UID साठी सहकार्य.	• **कनेक्टिव्हिटी प्रकल्प (Connectivity projects):** प्रादेशिक एकीकरण → उदाहरण: सितवे बंदर (कालादान प्रकल्प); भारत-म्यानमार-थायलंड (IMT) त्रिपक्षीय महामार्ग. • **संस्थात्मक बांधणी (Institution building):** क्षमता निर्मिती → उदाहरण: MIIT; ACARE. • **मानवतावादी मदत (Humanitarian aid):** लोक-प्रथम भूमिका → उदाहरण: 2021 च्या लष्करी उठावानंतर लस आणि अन्नाचा पुरवठा.
सांस्कृतिक सहकार्य (Cultural Cooperation)	• **सॉफ्ट पॉवर मुत्सद्देगिरी (Soft power diplomacy):** सलोखा प्रस्थापित करणे → उदाहरण:	• **बौद्ध आत्मीयता (Buddhist kinship):** सांस्कृतिक बंध → उदाहरण: ASI द्वारे बागानमधील 'आनंदा मंदिरा'चे पुनरुज्जीवन; सीमावर्ती भागातील वांशिक संबंध.

	रामायण ट्रेल (Ramayana Trail); जाफना सांस्कृतिक केंद्र.	
सुरक्षा आणि संरक्षण (Security & Defence)	• **धोरणात्मक अभिसरण (Strategic convergence):** संरक्षण क्षेत्राचे संस्थागतीकरण → उदाहरण: 5-वर्षांचा संरक्षण सामंजस्य करार (एप्रिल 2025). • **संयुक्त सराव (Joint exercises):** परस्पर कार्यक्षमता → उदाहरण: मित्र शक्ती (Mitra Shakti), SLINEX. • **सागरी सुरक्षा (Maritime safety):** SAR समन्वय → उदाहरण: MRCC केंद्राचे कार्यान्वयन.	• **सीमा सक्षमीकरण (Border hardening):** अंतर्गत सुरक्षा → उदाहरण: मुक्त वावर व्यवस्था (FMR) रद्द करणे (2024–25). • **बंडखोरी विरोधी कारवाया (Counter-insurgency):** घुसखोरीवर नियंत्रण → उदाहरण: ULFA, NSCN-K विरुद्ध सीमा कुंपण; अंमली पदार्थांच्या मार्गांवर बंदी.
मुख्य आव्हाने (Key Challenges)	• **मच्छिमारांचा प्रश्न (Fishermen issue):** उपजीविका विरुद्ध सुरक्षा संघर्ष → उदाहरण: पाल्कच्या सामुद्रधुनीतील 'बॉटम ट्रॉलिंग'. • **चीनची उपस्थिती (China presence):** धोरणात्मक दबाव → उदाहरण: हंबनटोटा बंदर. • **वांशिक सलोखा (Ethnic reconciliation):** राजकीय संवेदनशीलता → उदाहरण: 13 व्या घटनादुरुस्तीची अंमलबजावणी.	• **राजकीय अस्थिरता (Political instability):** संवादातील कोंडी → उदाहरण: लष्करी जुंटा (Military Junta) राजवट. • **निर्वासितांचे आगमन (Refugee influx):** राज्य स्तरावरील ताण → उदाहरण: रोहिंग्या आणि जुंटा-विरोधी लोकांचे मणिपूर, मिझोराममध्ये आगमन. • **आंतरराष्ट्रीय गुन्हेगारी (Transnational crime):** सुरक्षा जोखीम → उदाहरण: गोल्डन ट्रँगलमधून होणारी अंमली पदार्थांची तस्करी.
पुढील मार्ग (Way Forward)	• **कर्जाकडून संपत्तीकडे संक्रमण (Debt-to-wealth transition):** शाश्वत पुनर्रचना → उदाहरण: CEPA करार + अक्षय ऊर्जा सहकार्य.	• **व्यावहारिक तटस्थता (Pragmatic neutrality):** सुरक्षा + संवाद → उदाहरण: सीमा नियंत्रण मजबूत करतानाच लोकशाही पुनर्संचयित करण्यासाठी आणि प्रकल्प पूर्ण करण्यासाठी संवाद साधणे.

भारत–नेपाल आणि भारत–भूतान संबंध (India–Nepal & India–Bhutan)

घटक (Parameter)	भारत–नेपाल (India–Nepal)	भारत–भूतान (India–Bhutan)
ऐतिहासिक आणि धोरणात्मक संदर्भ (Historical & Strategic Context)	• **१९५० चा शांतता आणि मैत्री करार:** खुली सीमा (१,७५१ किमी) → उदाहरण: 'रोटी-बेटी' संबंध. • **धोरणात्मक बफर (Strategic buffer):** चीन घटक → उदाहरण: भारत आणि तिबेट पठाराच्या दरम्यान 'बफर स्टेट' म्हणून नेपालची भूमिका.	• **२००७ चा मैत्री करार:** सार्वभौम समानता → उदाहरण: १९४९ च्या जुन्या कराराचे आधुनिकीकरण. • **सदाबहार मित्र (All-weather ally):** 'चिकन नेक' (Siliguri Corridor) सुरक्षा → उदाहरण: सिलिगुडी कॉरिडॉरजवळील भूतानची महत्त्वाची सुरक्षा भूमिका.
सहकार्याची क्षेत्रे (Areas of Cooperation)	• **जलविद्युत (Hydropower):** ऊर्जा एकीकरण → उदाहरण: २०३४ पर्यंत १०,००० MW निर्यातीचे लक्ष्य; भारतामार्गे बांगलादेशला ४० MW वीज (२०२४-२५). • **ऊर्जा सुरक्षा (Energy security):** नवीन इंधन → उदाहरण: IOCL द्वारे नेपालला LNG निर्यात (२०२५). • **आर्थिक एकीकरण (Financial integration):** व्यापार स्थिरता → उदाहरण: RBI चे २०२५ मधील 'INR-लेंडिंग' सुधारणा.	• **जलविद्युत (Hydropower):** आर्थिक कणा → उदाहरण: पुनत्सांगछू-II (१,०२० MW) चे ऑगस्ट २०२५ मध्ये उद्घाटन. • **कनेक्टिव्हिटी (Connectivity):** भौतिक एकीकरण → उदाहरण: कोक्राझार–गेलेफू आणि बनारहाट–सामत्से रेल्वे दुवे (₹४,०३३ कोटी). • **डिजिटल एकीकरण (Digital integration):** अखंड पेमेंट → उदाहरण: UPI आणि BHIM-QR ची अंमलबजावणी.

सांस्कृतिक सहकार्य (Cultural Cooperation)	• **सॉफ्ट पॉवर मुत्सद्देगिरी (Soft power diplomacy):** तरुणांवर लक्ष केंद्रित → उदाहरण: वार्षिक १,५००+ शिष्यवृत्ती. • **तीर्थयात्रा सर्किट (Pilgrimage circuits):** सभ्यता दुवे → उदाहरण: लुंबिनी–पशुपतिनाथ–वाराणसी. • **धोरणात्मक संवाद (Strategic dialogue):** नवीन पिढीतील संबंध → उदाहरण: पहिला 'भारत-नेपाल धोरणात्मक संवाद' (जून २०२५).	• **बौद्ध वारसा (Buddhist heritage):** पवित्र मुत्सद्देगिरी → उदाहरण: पिप्रहवा (Piprahwa) अवशेषांवर संयुक्त प्रार्थना (२०२५). • **सांस्कृतिक संस्था (Cultural institutions):** प्रतीकात्मक विश्वास → उदाहरण: वाराणसीमध्ये भूतानी मंदिरासाठी जमीन. • **नदी-संस्कृती दुवे (River-culture links):** सामायिक वारसा → उदाहरण: गंगा-ब्रह्मपुत्रा सांस्कृतिक विनिमय.
सुरक्षा आणि संरक्षण (Security & Defence)	• **गोरखा संबंध (Gorkha connect):** लष्करी सातत्य → उदाहरण: 'सूर्य किरण' (Surya Kiran) सराव. • **धोरणात्मक घर्षण (Policy friction):** भरती प्रक्रिया प्रश्न → उदाहरण: 'अग्निपथ' योजनेबाबत चिंता. • **सीमा सतर्कता (Border vigilance):** अस्थिरता नियंत्रण → उदाहरण: २०२५ च्या अशांततेदरम्यान हाय अलर्ट.	• **IMTRAT उपस्थिती:** लष्करी सुरक्षा → उदाहरण: कायमस्वरूपी भारतीय लष्करी प्रशिक्षण संस्था. • **पायाभूत सुविधा सुरक्षा (Infrastructure security):** सीमा स्थिरीकरण → उदाहरण: डोकलाम त्रि-जंक्शनजवळील 'प्रकल्प दंतक' (Project DANTAK).
अलीकडील घडामोडी (Recent Developments) (2025–26)	• **राजकीय उलथापालथ (Political churn):** लोकशाहीवरील ताण → उदाहरण: 'जनरेशन झेड' (Gen Z) निदर्शने (सप्टेंबर २०२५); पंतप्रधान ओली यांचा राजीनामा. • **अंतरिम संक्रमण (Interim transition):** निवडणूक पुनर्रचना → उदाहरण: सुशीला कार्की अंतरिम पंतप्रधान म्हणून नियुक्त. • **पुढील निवडणुका:** राजकीय अनिश्चितता → उदाहरण: ५ मार्च २०२६ रोजी निवडणुका नियोजित.	• **गेलेफू माइंडफुलनेस सिटी (Gelephu Mindfulness City):** आर्थिक परिवर्तन → उदाहरण: भारतासोबत २,५०० चौ. किमीचे 'झिरो-कार्बन हब'. • **शाही पुढाकार (Royal outreach):** प्रतीकात्मक मुत्सद्देगिरी → उदाहरण: भूतानच्या राजांची महाकुंभ आणि जोगीघोपा IWT ला भेट (२०२५).
मुख्य आव्हाने (Key Challenges)	• **राजकीय अस्थिरता (Political instability):** धोरणात्मक विसंगती → उदाहरण: १५ वर्षांत १४ सरकारे बदलली. • **सीमा विवाद (Boundary disputes):** राजनैतिक घर्षण → उदाहरण: कालापाणी, लिपुलेख, सुस्ता; २०२५ मधील नवीन नोटेवरील चित्रावरून वाद. • **चीन घटक (China factor):** धोरणात्मक स्पर्धा → उदाहरण: पायाभूत सुविधांमध्ये वाढती चिनी गुंतवणूक (FDI).	• **भूतान-चीन चर्चा (Bhutan–China talks):** धोरणात्मक चिंता → उदाहरण: डोकलामजवळील सीमा चर्चेच्या २५ फेऱ्या. • **युवा स्थलांतर (Youth migration):** आर्थिक दबाव → उदाहरण: ~९% लोकसंख्येचे देशाबाहेर स्थलांतर.
पुढील मार्ग (Way Forward)	• **"अडथळा नाही, पूल" (Bridge, not barrier):** सुलभतेला प्राधान्य → उदाहरण: ICP सक्षमीकरण; मोतिहारी–अमलेखगंज पाइपलाइन विस्तार. • **राजकीय तटस्थता (Political neutrality):** लोकशाही स्थिरता → उदाहरण: २०२६ च्या निवडणुकांमध्ये पक्षनिरपेक्ष भूमिका.	• **शाश्वत विविधीकरण (Sustainable diversification):** जलविद्युत प्रकल्पांच्या पलीकडे → उदाहरण: १३ व्या पंचवार्षिक योजनेसाठी ₹१०,००० कोटींचे सहकार्य. • **भविष्यकालीन क्षेत्रे (Future sectors):** हाय-टेक सहकार्य → उदाहरण: भारत-भूतान सॅट (SAT), AI, ग्रीन हायड्रोजन.

PRAYAAS

3. विस्तारित शेजारी (Extended Neighbourhood)

प्रस्तावना (Introduction)

- **तात्काळ सीमांच्या पलीकडे (Beyond immediate borders)** → व्यापक धोरणात्मक क्षेत्र → उदाहरण: ASEAN, पश्चिम आशिया, आफ्रिका, मध्य आशिया, IOR (हिंदी महासागर क्षेत्र).
- **धोरणात्मक पूरकता (Policy complementarity)** → 'शेजारी प्रथम' (Neighbourhood First) धोरणाचा विस्तार → उदाहरण: ॲक्ट ईस्ट (Act East), सागर (SAGAR), कनेक्ट सेंट्रल आशिया.
- **जागतिक पोहोच साधन (Global outreach tool)** → मध्यम शक्ती म्हणून प्रभाव निर्माण करणे (Middle power projection) → उदाहरण: इंडो-पॅसिफिक सहभाग.

विस्तारित शेजारी क्षेत्राचे धोरणात्मक महत्त्व (Strategic Importance of Extended Neighbourhood)

- **भू-धोरणात्मक फायदा (Geostrategic leverage):** सागरी मार्ग आणि 'चोकपॉइंट्स'वर (Chokepoints) नियंत्रण → उदाहरण: हॉर्मुझ (Hormuz), बाब-अल-मांदेब, मलाक्का सामुद्रधुनी जवळ उपस्थिती.
- **ऊर्जा सुरक्षा (Energy security):** हायड्रोकार्बनचा शाश्वत पुरवठा → उदाहरण: भारताची 60% पेक्षा जास्त कच्चे तेल आयात पश्चिम आशियातून; TAPI पाइपलाइन.
- **व्यापार विविधीकरण (Trade diversification):** चीनवरील अवलंबित्व कमी करणे → उदाहरण: ASEAN आणि GCC सोबतचे FTA/CEPA करार.
- **चीनला प्रतिशह (China counterbalance):** धोरणात्मक स्वायत्तता (Strategic autonomy) → उदाहरण: BRI विरुद्ध IORA आणि इंडो-पॅसिफिक सहकार्य.
- **प्रवासी मुत्सद्देगिरी (Diaspora diplomacy):** सॉफ्ट पॉवर आणि परकीय चलन (Remittances) → उदाहरण: UAE आणि सौदी अरेबियामधील भारतीय कामगार वर्ग.
- **सागरी सुरक्षा (SAGAR):** हिंदी महासागर क्षेत्रातील सामायिक हितांचे रक्षण → उदाहरण: एडनच्या आखाताजवळ पायरसी विरोधी गस्त.
- **कनेक्टिव्हिटी कॉरिडॉर (Connectivity corridors):** प्रादेशिक एकीकरण → उदाहरण: चाबहार बंदर, INSTC, IMT महामार्ग.
- **अन्न सुरक्षा (Food security):** आयात स्थिरता → उदाहरण: पूर्व आफ्रिकेतून डाळींची आयात; आफ्रिकेतून खाद्यतेलाची आयात.
- **लष्करी प्रवेश आणि रसद (Military access & logistics):** आगाऊ उपस्थिती (Forward presence) → उदाहरण: दुक्म बंदर (ओमान), अगालेगा (मॉरिशस).

आफ्रिका आउटरीच उपक्रम (Africa Outreach Initiatives)

मुख्य लक्ष (Core Focus)

- **विकास भागीदारी (Development partnership):** पायाभूत सुविधा + क्षमता बांधणी → उदाहरण: मोझांबिकमधील रेल्वेसाठी कर्ज (LoCs).
- **मानवी भांडवल मुत्सद्देगिरी (Human capital diplomacy):** कौशल्य हस्तांतरण → उदाहरण: आफ्रिकन अधिकाऱ्यांसाठी ITEC शिष्यवृत्ती.
- **आरोग्य सहकार्य (Health cooperation):** परवडणारी आरोग्य सेवा → उदाहरण: आफ्रिकन देशांना कोविड लसींचा पुरवठा.
- **व्यापार विस्तार (Trade expansion):** दक्षिण-दक्षिण (South–South) विकास → उदाहरण: भारत-आफ्रिका व्यापार ~USD 90 अब्ज.
- **बहुपक्षीय एकता (Multilateral solidarity):** 'ग्लोबल साऊथ'चा (Global South) आवाज → उदाहरण: 2023 मध्ये आफ्रिकन युनियनला (AU) G20 चे कायमस्वरूपी सदस्यत्व मिळवून देण्यासाठी भारताचा पाठिंबा.

आव्हाने (Challenges)

- **प्रकल्प विलंब (Project delays):** विश्वासार्हतेची जोखीम → उदाहरण: कर्ज-अनुदानित (LoC-funded) प्रकल्पांची संथ अंमलबजावणी.
- **चीनची स्पर्धा (China competition):** संसाधनांची कमतरता (Scale disadvantage) → उदाहरण: आफ्रिकन पायाभूत सुविधांमध्ये 'बीआरआय'चे (BRI) वर्चस्व.
- **राजकीय अस्थिरता (Political instability):** गुंतवणुकीची जोखीम → उदाहरण: साहेल (Sahel) प्रदेशातील लष्करी उठाव.

पुढील मार्ग (Way Forward)

- **अंमलबजावणीवर लक्ष (Execution focus):** जलद प्रकल्प पूर्तता → उदाहरण: EXIM बँकेच्या सुधारणांद्वारे प्रकल्पांचे संनियंत्रण.
- **त्रिपक्षीय सहकार्य (Triangular cooperation):** प्रभावाचा विस्तार करणे → उदाहरण: भारत-आफ्रिका-जपान संयुक्त प्रकल्प.
- **खाजगी क्षेत्राला चालना (Private sector push):** शाश्वत उपस्थिती → उदाहरण: आफ्रिकेत भारतीय MSME द्वारे होणारी गुंतवणूक.

PRAYAAS

सागर उपक्रम (SAGAR Initiative - Security and Growth for All in the Region)

मुख्य लक्ष (Core Focus)

- **सागरी सुरक्षा (Maritime security):** सुरक्षित सागरी मार्ग → उदाहरण: एडनच्या आखातात पायरसी विरोधी गस्त.
- **क्षमता बांधणी (Capacity building):** किनारी देशांचे सक्षमीकरण → उदाहरण: मॉरिशस आणि मालदीवला गस्ती जहाजांचा पुरवठा.
- **HADR नेतृत्व (HADR leadership):** आपत्ती काळात प्रथम प्रतिसादकर्ता (First responder) → उदाहरण: 'ऑपरेशन वॅनिला' (मोझांबिक).
- **धोरणात्मक प्रवेश (Strategic access):** आगाऊ उपस्थिती (Forward presence) → उदाहरण: ओमानमधील 'दुक्म' (Duqm) बंदरात प्रवेश.
- **प्रादेशिक सहकार्य (Regional cooperation):** विश्वास निर्मिती → उदाहरण: कोलंबो सुरक्षा परिषद (Colombo Security Conclave).

आव्हाने (Challenges)

- **संसाधनांच्या मर्यादा (Resource constraints):** हिंदी महासागर क्षेत्राचा (IOR) अफाट विस्तार → उदाहरण: जबाबदाऱ्यांच्या तुलनेत मर्यादित नौदल संसाधने.
- **चीनचा नौदलातील वावर (China's naval footprint):** धोरणात्मक स्पर्धा → उदाहरण: हिंदी महासागर क्षेत्रात चिनी नौदलाची (PLA Navy) वाढती उपस्थिती.
- **संस्थात्मक त्रुटी (Institutional gaps):** समन्वयाचे प्रश्न → उदाहरण: एकाच क्षेत्रात कार्यरत असलेल्या विविध संस्थांमधील ओव्हरलॅपिंग (Overlapping).

पुढील मार्ग (Way Forward)

- **सागरी भागीदारी (Maritime partnerships):** जबाबदारीचे वाटप (Burden sharing) → उदाहरण: 'क्वाड' (Quad) अंतर्गत सागरी सहकार्य.
- **IOR संस्था (IOR institutions):** नियम निश्चिती → उदाहरण: 'IORA' (Indian Ocean Rim Association) मजबूत करणे.
- **ब्लू इकॉनॉमीवर भर (Blue economy focus):** आर्थिक सहभाग → उदाहरण: हिंदी महासागर क्षेत्रातील देशांना किनारपट्टीवरील पायाभूत सुविधांसाठी पाठबळ.

आंतरराष्ट्रीय उत्तर-दक्षिण परिवहन कॉरिडॉर (INSTC)

मुख्य लक्ष (Core Focus)

- **बहुविध वाहतूक कनेक्टिव्हिटी (Multimodal connectivity):** युरेशियन व्यापार मार्ग → उदाहरण: मुंबई–चाबहार–कॅस्पियन समुद्र कॉरिडॉर.
- **वेळ आणि खर्चाची बचत (Time–cost efficiency):** व्यापार स्पर्धात्मकता → उदाहरण: सुएझ कालव्याच्या मार्गापेक्षा 30–40% वेगवान.
- **धोरणात्मक वळसा (Strategic bypass):** पाकिस्तानला टाळणे → उदाहरण: मध्य आशिया आणि रशियामध्ये थेट प्रवेश.
- **पुरवठा साखळी लवचिकता (Supply chain resilience):** ऊर्जा आणि खते → उदाहरण: रशियन खतांची आयात.
- **भू-राजकीय संतुलन (Geopolitical balancing):** युरेशियन पोहोच → उदाहरण: भारत–इराण–रशिया सहकार्य.

आव्हाने (Challenges)

पुढील मार्ग (Way Forward)

• **भू-राजकीय अस्थिरता (Geopolitical instability):** मार्गाची अनिश्चितता → उदाहरण: इराणवरील निर्बंधांचा (Sanctions) प्रभाव. • **पायाभूत सुविधांमधील त्रुटी (Infrastructure gaps):** कार्यान्वित होण्यास विलंब → उदाहरण: बंदर आणि रेल्वे नेटवर्कमधील अडथळे (Bottlenecks). • **कमी व्यावसायिक वापर (Low commercial usage):** व्यवहार्यतेचा प्रश्न → उदाहरण: खाजगी लॉजिस्टिक कंपन्यांचा मर्यादित सहभाग.	• **कार्यान्वित करण्यावर भर (Operationalisation drive):** व्यावसायिक स्तरावर विस्तार → उदाहरण: समर्पित (Dedicated) INSTC मालवाहू कॉरिडॉर. • **निर्बंधांमधून मार्ग काढणे (Sanctions navigation):** राजनैतिक संतुलन → उदाहरण: रुपया-रियाल व्यापार यंत्रणा (Trade mechanisms). • **खाजगी लॉजिस्टिकची भूमिका (Private logistics role):** बाजारपेठेतील विश्वास निर्माण करणे → उदाहरण: INSTC मार्गांवर भारतीय शिपिंग कंपन्यांचा सहभाग.

भारत–इराण संबंध (India–Iran Relations)

पार्श्वभूमी (Background)

- **सांस्कृतिक दुवे (Civilisational ties):** प्राचीन सांस्कृतिक देवाणघेवाण + आधुनिक मुत्सद्देगिरी → उदाहरण: मैत्री करार (1950).
- **भू-कनेक्टिव्हिटीचा केंद्रबिंदू (Geo-connectivity pivot):** मध्य आशिया आणि युरेशियाचे प्रवेशद्वार → उदाहरण: चाबहार बंदर + आंतरराष्ट्रीय उत्तर-दक्षिण परिवहन कॉरिडॉर (INSTC).

सहकार्याची क्षेत्रे (Areas of Cooperation)

- **कनेक्टिव्हिटी आणि ट्रान्झिट:** पाकिस्तानला धोरणात्मक वळसा → उदाहरण: चाबहारद्वारे भारत-अफगाण व्यापाराला चालना.
- **ऊर्जा सुरक्षा (Energy security):** कच्च्या तेलाचे विविधीकरण → उदाहरण: निर्बंधांपूर्वी इराण भारताच्या टॉप 3 कच्च्या तेल पुरवठादारांपैकी एक होता.
- **व्यापारी दुवे (Trade linkages):** जीवनावश्यक वस्तूंची देवाणघेवाण → उदाहरण: भारतीय तांदूळ आणि औषध (Pharma) निर्यात.
- **प्रादेशिक स्थिरता संवाद:** अफगाणिस्तानबाबत सामायिक हितसंबंध → उदाहरण: अमेरिकन सैन्य माघारीनंतरच्या परिस्थितीवर सल्लामसलत.
- **बहुपक्षीय सहभाग (Multilateral engagement):** युरेशियन व्यासपीठ → उदाहरण: शांघाय सहकार्य संघटनेच्या (SCO) चौकटीत सहकार्य.

मुख्य आव्हाने (Key Challenges)	पुढील मार्ग (Way Forward)
• **अमेरिकन निर्बंध (US sanctions regime):** व्यापार आणि बँकिंग क्षेत्रातील मर्यादा → उदाहरण: 2019 पासून इराणकडून तेल आयात बंद. • **पेमेंटमधील अडथळे (Payment bottlenecks):** आर्थिक मार्गांमध्ये व्यत्यय → उदाहरण: रुपया-रियाल सेटलमेंटमधील अडचणी. • **भू-राजकीय संतुलन (Geopolitical balancing):** इराण-चीन जवळीक → उदाहरण: 25 वर्षांचा इराण-चीन धोरणात्मक करार. • **प्रकल्प विलंब (Project delays):** कनेक्टिव्हिटी विश्वासार्हतेची जोखीम → उदाहरण: चाबहारच्या टप्प्यांच्या अंमलबजावणीतील संथ गती.	• **कॉरिडॉर कार्यान्वित करणे (Operationalise corridors):** मोठ्या प्रमाणावर व्यापार → उदाहरण: चाबहार-INSTC मार्गाद्वारे नियमित मालवाहतूक. • **निर्बंध-मुक्त यंत्रणा (Sanctions-proof mechanisms):** व्यापार सातत्य → उदाहरण: स्थानिक चलन सेटलमेंट मॉडेलचा वापर. • **सहकार्याचे विविधीकरण:** हायड्रोकार्बनच्या पलीकडे सहकार्य → उदाहरण: औषध निर्माण आणि अन्न सुरक्षा क्षेत्रात सहयोग. • **बहुपक्षीय प्रभाव (Multilateral leverage):** धोरणात्मक संरक्षण → उदाहरण: प्रादेशिक समन्वयासाठी SCO व्यासपीठाचा वापर.

भारत–UAE संबंध (India–UAE Relations)

पार्श्वभूमी (Background)

- **सांस्कृतिक आणि व्यावसायिक दुवे (Civilisational & commercial ties):** हिंदी महासागरातील व्यापार + मोठा भारतीय प्रवासी वर्ग → विश्वासावर आधारित नातेसंबंध.
- **धोरणात्मक उंची (Strategic elevation) (2017):** केवळ ऊर्जेच्या व्यवहारांपुरते मर्यादित न राहता → सर्वसमावेशक धोरणात्मक भागीदारी (Comprehensive Strategic Partnership).

सहकार्याची क्षेत्रे (Areas of Cooperation)

- **ऊर्जा सुरक्षा (Energy security):** कच्च्या तेलाचा स्थिर पुरवठा → दीर्घकालीन ऊर्जा विश्वासार्हता → बाजारपेठेतील चढ-उतारांपासून संरक्षण.

PRAYAAS

- **आर्थिक आणि व्यापार भागीदारी (Economic & trade partnership):** CEPA (2022) → आयात शुल्कात कपात (Tariff reduction) → तेलाच्या पलीकडे पुरवठा-साखळी एकीकरण.
- **गुंतवणूक आणि वित्त (Investment & finance):** सॉव्हरिन वेल्थ फंड (ADIA, Mubadala) → पायाभूत सुविधा + स्टार्टअप्स → भांडवल ओघामध्ये स्थिरता.
- **संरक्षण आणि सुरक्षा (Defence & security):** दहशतवादविरोधी समन्वय → गुप्तचर माहितीची देवाणघेवाण → अतिवादाच्या धोक्यांवर एकमत.
- **डिजिटल आणि फिनटेक (Digital & fintech):** UPI लिंकेज → कमी खर्चात पैसे पाठवणे (Remittances) → परदेशातील भारतीयांचे वित्तीय समावेशन.
- **प्रवासी सहभाग (Diaspora engagement):** कामगार सुधारणा + कल्याणकारी यंत्रणा → मानवी सुरक्षा → लोक-केंद्रित मुत्सद्देगिरी.

मुख्य आव्हाने (Key Challenges)

- **पश्चिम आशियातील अस्थिरता (West Asia instability):** प्रादेशिक संघर्षाचे परिणाम (Spillover risks) → ऊर्जा आणि प्रवासी वर्गाची असुरक्षितता.
- **कामगार दलाचे स्थानिकीकरण (Workforce localisation):** 'एमिरायझेशन' (Emiratisation) → भारतीय स्थलांतरित कामगारांच्या रोजगारावर दबाव.
- **UAE चे धोरणात्मक हेजिंग (Strategic hedging):** चीन आणि रशियासोबतचे घनिष्ठ संबंध → भारतासोबतच्या भागीदारीच्या अनन्यतेवर (Exclusivity) मर्यादा.
- **ऊर्जा संक्रमणाची अनिश्चितता (Energy transition uncertainty):** तेलाच्या दीर्घकालीन मागणीतील जोखीम → विविधीकरणाची गरज.

पुढील मार्ग (Way Forward)

- **CEPA वापराचे सखोलीकरण:** सेवा क्षेत्र + MSME एकीकरण → लवचिक व्यापार वृद्धी.
- **ऊर्जा संक्रमण सहकार्य:** ग्रीन हायड्रोजन + अक्षय ऊर्जा → भविष्यातील गरजांनुसार भागीदारी.
- **सुरक्षेचे संस्थागतीकरण:** सागरी + सायबर क्षेत्र → इंडो-पॅसिफिक आणि आखाती देशांमध्ये स्थिरता.
- **प्रवासी-प्रथम मुत्सद्देगिरी:** कौशल्य वृद्धी (Skill upgradation) + सामाजिक सुरक्षा → लोकांमधील परस्पर विश्वास कायम राखणे.

भारत–सौदी अरेबिया संबंध (India–Saudi Arabia Relations)

पार्श्वभूमी (Background)

- **ऊर्जा-केंद्रित संबंध (Energy-led relationship):** तेल आणि प्रवासी वर्ग (Diaspora) केंद्रित संबंध → हायड्रोकार्बनच्या पलीकडे हळूहळू होणारा धोरणात्मक विस्तार.
- **धोरणात्मक पुनर्रचना (Strategic recalibration) (2019):** पंतप्रधान स्तरावरील सहभाग → धोरणात्मक भागीदारी परिषद (Strategic Partnership Council) आराखड्यापर्यंत संबंधांची उंची वाढवली.

सहकार्याची क्षेत्रे (Areas of Cooperation)

- **ऊर्जा सुरक्षा (Energy security):** दीर्घकालीन कच्च्या तेलाचा पुरवठा → किंमत स्थिरता → बाह्य धक्क्यांपासून संरक्षण.
- **गुंतवणूक भागीदारी (Investment partnership):** 'व्हिजन 2030' (Vision 2030) मधील साम्य → भारतीय पायाभूत सुविधा, लॉजिस्टिक्स आणि अक्षय ऊर्जेसाठी सौदी भांडवल.
- **व्यापार आणि अर्थव्यवस्था (Trade & economy):** बिगर-तेल व्यापाराचा विस्तार → द्विपक्षीय व्यापार टोपलीचे (Basket) विविधीकरण.
- **संरक्षण आणि सुरक्षा (Defence & security):** दहशतवादविरोधी सहकार्य → गुप्तचर माहितीची देवाणघेवाण → अतिवादावर समान भूमिका.
- **प्रवासी संबंध (Diaspora relations):** कामगार सुधारणा → कौशल्य ओळख → भारतीय कामगारांच्या कल्याणात सुधारणा.
- **अन्न सुरक्षा (Food security):** भारत एक विश्वासार्ह पुरवठादार म्हणून → सौदी अरेबियाकडून अन्न आयातीचे विविधीकरण.

मुख्य आव्हाने (Key Challenges)

- **पश्चिम आशियातील भू-राजकीय अस्थिरता:** प्रादेशिक संघर्ष → ऊर्जा आणि परकीय चलन (Remittance) पाठवण्यातील जोखीम.
- **आर्थिक स्पर्धा (Economic competition):** सौदी कामगार राष्ट्रीयीकरण ('सौदीकरण' - Saudisation) → भारतीय कामगारांच्या रोजगारावर दबाव.

पुढील मार्ग (Way Forward)

- **ऊर्जा संक्रमण समन्वय (Energy transition alignment):** ग्रीन हायड्रोजन आणि स्वच्छ इंधन → भविष्यातील गरजांनुसार भागीदारी.
- **गुंतवणूक सुलभीकरण (Investment facilitation):** सौदी PIF (Public Investment Fund) प्रकल्पांना गती → उत्पादन (Manufacturing) आणि लॉजिस्टिक हबची निर्मिती.

PRAYAAS

• **धोरणात्मक संतुलन (Strategic balancing):** सौदी अरेबियाचे चीन आणि पाकिस्तानसोबतचे संबंध → भागीदारीच्या अनन्यतेवर (Exclusivity) मर्यादा. • **ऊर्जा संक्रमण (Energy transition):** जीवाश्म इंधनाच्या (Fossil-fuel) वर्चस्वात होणारी घट → दीर्घकालीन सुसंगततेचे आव्हान.	• **सुरक्षेचे संस्थागतीकरण:** सागरी आणि सायबर क्षेत्र → शाश्वत धोरणात्मक विश्वास. • **प्रवासी कौशल्य वृद्धी (Diaspora upskilling):** उच्च-स्तरीय कौशल्ये → स्थानिक रोजगाराच्या धोरणांपासून संरक्षण.

4. भारताचा सहभाग असलेले आणि भारताच्या हितावर परिणाम करणारे द्विपक्षीय, प्रादेशिक आणि जागतिक गट व करार

भारत–अमेरिका संबंध (India–USA Relations)

पार्श्वभूमी (Background)

- **दुराव्याकडून जवळीकीकडे (From estrangement to convergence):** अलिप्ततावाद + शीतयुद्धकाळातील घर्षण → 2008 च्या नागरी अणु करारांनंतर (Civil Nuclear Deal) संबंधांची पुनर्रचना.
- **चीन-केंद्रित समन्वय (China-centric alignment):** इंडो-पॅसिफिक क्षेत्राबाबत सामायिक दृष्टीकोन → क्वाड (Quad) + 2+2 संवादामुळे भागीदारीचे संस्थागतीकरण.

सहकार्याची क्षेत्रे (Areas of Cooperation)

- **संरक्षण आणि सुरक्षा (Defence & Security):** पायाभूत करार (LEMOA–COMCASA–BECA) → परस्पर कार्यक्षमता + लॉजिस्टिक प्रवेश → सह-उत्पादनाकडे कल → GE-HAL F-414 इंजिन + MQ-9B ड्रोन → क्वाडद्वारे इंडो-पॅसिफिक सागरी स्थिरता.
- **महत्त्वपूर्ण आणि उदयोन्मुख तंत्रज्ञान (Critical & Emerging Technologies):** 'TRUST' (Transforming Relationship Utilizing Strategic Technology - 2025) उपक्रमाने iCET ची जागा घेतली → AI, क्वांटम, सेमीकंडक्टर → चीनपासून तंत्रज्ञान विलग करणे (Tech decoupling) → खनिज सुरक्षा भागीदारीद्वारे (MSP) पुरवठ्याचे आश्वासन.
- **अंतराळ आणि विज्ञान (Space & Science):** नागरी-धोरणात्मक समन्वय → दुहेरी उपयोगाचे तंत्रज्ञान (Dual-use technologies) → NISAR हवामान उपग्रह → आर्टेमिस कराराद्वारे (Artemis Accords) चंद्रावरील नियम आणि प्रशासनाचे निर्धारण.
- **अर्थव्यवस्था आणि व्यापार (Economic & Trade):** धोरणात्मक वाणिज्यला चालना → COMPACT आराखडा → 2030 पर्यंत 500 अब्ज डॉलर्सच्या व्यापाराचे लक्ष्य → 'China+1' पुरवठा-साखळी पुनर्रचना → सेमीकंडक्टर आणि औषध सामग्री (APIs) क्षेत्रात भारताला महत्त्व.
- **प्रवासी वर्ग आणि सॉफ्ट पॉवर (Diaspora & Soft Power):** 4.8 दशलक्ष भारतीय प्रवासी वर्ग → राजकीय प्रभाव + नाविन्यपूर्ण दुवे → वार्षिक ~25 अब्ज डॉलर्सचे परकीय चलन (Remittances) → योग, आयुर्वेद आणि पुरातन वस्तू परत मिळवण्याच्या कराराद्वारे (2025) सांस्कृतिक मान्यता.

मुख्य आव्हाने (Key Challenges)

- **आयात शुल्कात वाढ (Tariff escalation - 2025):** अमेरिकेकडून 50% आयात शुल्क लागू → व्यापार विश्वासाची कमतरता.
- **रशियाबाबत मतभिन्नता:** युक्रेनवरील भूमिका + रुपया-रुबल व्यापार → CAATSA निर्बंधांचा दबाव.
- **व्हिसा नियमांची कडक अंमलबजावणी:** H-1B/L-1 व्हिसाची कडक तपासणी → IT सेवा क्षेत्राची असुरक्षितता.
- **डेटा आणि IPR घर्षण:** डेटा स्थानिकीकरण कायदे (Localisation laws) → 'प्रायोरिटी वॉच लिस्ट' (Priority Watch List) मधील मुद्दे.
- **आघाडीच्या अपेक्षांमधील तफावत:** अमेरिकेकडून आघाडीमध्ये सहभागी होण्याचा दबाव विरुद्ध भारताची धोरणात्मक स्वायत्तता (Autonomy).

पुढील मार्ग (Way Forward)

- **व्यापार स्थिरीकरण:** मर्यादित व्यापार पॅकेज (Limited Trade Package) → शुल्क कपात + GSP दर्जाची पुनर्स्थापना.
- **COMPACT ची अंमलबजावणी:** संरक्षण-वाणिज्य-तंत्रज्ञान एकीकरण → भागीदारीचा विस्तार.
- **पुरवठा-साखळीतील जोखीम कमी करणे:** सेमीकंडक्टर आणि औषध सामग्री (APIs) → चीनवरील अवलंबित्व कमी करणे.
- **ऊर्जा संक्रमण सहकार्य:** ग्रीन हायड्रोजन + स्मॉल मॉड्युलर रिॲक्टर्स (SMRs) → हवामान लक्ष्यांशी सुसंगतता.
- **व्यवस्थापित धोरणात्मक स्वायत्तता:** अमेरिकेद्वारे चीनला प्रतिशह देणे → रशिया/BRICS द्वारे पश्चिमेकडील देशांशी संतुलन राखणे.

भारत–रशिया संबंध (India–Russia Relations)

पार्श्वभूमी (Background)

- **शीतयुद्धकालीन पाया (Cold War foundation):** धोरणात्मक विश्वासाचे दृढीकरण → 1971 चा करार → बांगलादेश मुक्ती युद्धाला पाठबळ.
- **विशेष आणि विशेषाधिकारप्राप्त धोरणात्मक भागीदारी (Special & Privileged Strategic Partnership) (2010):** वार्षिक शिखर परिषदा + 2+2 संवाद → 23 वी शिखर परिषद (डिसेंबर 2025).

सहकार्याची क्षेत्रे (Areas of Cooperation)

- **ऊर्जा सुरक्षा (Energy Security):** निर्बंधांमुळे झालेली पुनर्रचना → रशिया भारताचा प्रमुख कच्चा तेल पुरवठादार (35%+) → सवलतीच्या दरात तेल → अर्थव्यवस्थेला संरक्षण (Macroeconomic cushioning) → 2030 पर्यंत 100 अब्ज डॉलर्स व्यापाराचे सुधारित लक्ष्य.
- **संरक्षण आणि 'मेक इन इंडिया' (Defence & Make in India):** 'खरेदीदार-विक्रेता' कडून 'सह-उत्पादन' (Co-production) कडे वाटचाल → ब्राह्मोस (BrahMos), AK-203 (अमेठी) → Su-30 आणि T-90 च्या सुट्या भागांचे स्थानिकीकरण → S-400 च्या 5 रेजिमेंटचा पुरवठा पूर्ण → धोरणात्मक प्रतिबंध (Strategic deterrence).
- **अणुऊर्जा आणि अंतराळ (Nuclear & Space):** धोरणात्मक विश्वासाचे क्षेत्र → कुडनकुलम (युनिट 3–6) → युनिट 3 चे 2026 मध्ये कार्यान्वयन अपेक्षित → दीर्घकालीन स्वच्छ ऊर्जेचा आधार → गगनयान मोहिमेला पाठबळ → अंतराळवीर प्रशिक्षण + क्रायोजेनिक तांत्रिक सहकार्य.
- **कनेक्टिव्हिटी आणि युरेशियन एकीकरण:** वाहतूक वेळेत बचत → INSTC + चेन्नई-व्लादिवोस्तोक कॉरिडॉर → लॉजिस्टिक्स कार्यक्षमतेत ~40% वाढ → मध्य आशिया आणि आर्क्टिक क्षेत्रात प्रवेश.
- **सांस्कृतिक आणि लोकांमधील संबंध:** सभ्यतांचे बंध → गंगा-व्होल्गा संवाद → योग, चित्रपट आणि सांस्कृतिक केंद्रे → भू-राजकीय बदलांच्या पलीकडे टिकणारा संवाद.

मुख्य आव्हाने (Key Challenges) (2025–26)

- **व्यापार असंतुलन (Trade imbalance):** आयात ~$63 अब्ज विरुद्ध निर्यात ~$5 अब्ज → रशियन बँकांमध्ये साचलेल्या रुपयांची समस्या (Rupee trap).
- **चीन-रशिया जवळीक:** मॉस्कोचे बीजिंगवरील वाढते अवलंबित्व → भारताच्या धोरणात्मक सोयीच्या (Strategic comfort) स्थितीला धोका.
- **युक्रेन युद्धाचे परिणाम:** पाश्चात्य निर्बंध → संरक्षण क्षेत्रातील सुटे भाग आणि पेमेंटमध्ये होणारा विलंब → रशियन सैन्यात सहभागी असलेल्या भारतीय नागरिकांचा प्रश्न.
- **संरक्षण विविधीकरण (Defence diversification):** भारताचा फ्रान्स/अमेरिका/इस्रायलकडे वाढलेला कल → रशियाच्या पारंपरिक वर्चस्वात झालेली घट.

पुढील मार्ग (Way Forward)

- **साचलेल्या रुपयांचा फेरवापर (Rupee recycling):** रशियाकडे साचलेला रुपया भारतीय पायाभूत सुविधा आणि उत्पादनांमध्ये गुंतवणे → औषध निर्माण (Pharma), IT आणि कृषी निर्यातीला चालना.
- **आर्क्टिक आणि 'दूर पूर्व' (Far East) मोहीम:** निरीक्षक भूमिकेचा फायदा घेणे → खाणकाम, मनुष्यबळ आणि ऊर्जा क्षेत्रातील सहकार्य.
- **युरेशियन मुक्त व्यापार करार (EAEU FTA):** भारत–EAEU करार → 180 दशलक्ष लोकांच्या बाजारपेठेत प्रवेश → व्यापार असंतुलन सुधारणे.
- **बहुध्रुवीय समन्वय (Multipolar coordination):** ब्रिक्स (BRICS) आणि शांघाय सहकार्य संघटना (SCO) यांसारखी व्यासपीठे → धोरणात्मक स्वायत्तता (Strategic autonomy) टिकवून ठेवणे.

भारत–फ्रान्स संबंध (India–France Relations)

पार्श्वभूमी (Background)

- **सामायिक धोरणात्मक स्वायत्तता (Shared strategic autonomy):** स्वतंत्र परराष्ट्र धोरणाची परंपरा → कोणत्याही गटात (non-bloc) सामील न होता सुरक्षा सहकार्य → नैसर्गिक धोरणात्मक भागीदार.
- **हॉरिझॉन 2047 रोडमॅप (Horizon 2047 Roadmap) (2023):** 25-वर्षांचा आराखडा → भारताच्या स्वातंत्र्याच्या 100 व्या वर्षापर्यंत (India@100) आणि धोरणात्मक भागीदारीच्या 50 व्या वर्षापर्यंत संबंधांना दिशा देणारा दस्तऐवज.

सहकार्याची क्षेत्रे (Areas of Cooperation)

- **संरक्षण (पायाभूत स्तंभ) (Defence):** विश्वासावर आधारित संरक्षण भागीदार → प्लॅटफॉर्म-केंद्रित सहकार्य → INS विक्रमादित्यसाठी राफेल-एम (Rafale-M) → विमानवाहू युद्धनौकेच्या क्षमतेत वाढ → स्कॉर्पीन पाणबुड्या (60% स्वदेशी बनावट) → पाण्याखालील प्रतिबंधक शक्ती (Underwater deterrence) → सफरान-DRDO (Safran–DRDO) AMCA इंजिन → एरो-इंजिन क्षेत्रात स्वयंपूर्णता.
- **नागरी अणुऊर्जा आणि स्वच्छ ऊर्जा (Civil Nuclear & Clean Energy):** दीर्घकालीन 'बेसलोड' वीज पुरवठा → जैतापूर (9,900 MW) → धोरणात्मक ऊर्जा सुरक्षा → SMR/AMR (लघु मॉड्युलर रिॲक्टर्स) सामंजस्य करार (2025) → लवचिक स्वच्छ ऊर्जा → आंतरराष्ट्रीय सौर आघाडीद्वारे (International Solar Alliance) हवामान नेतृत्व.
- **अंतराळ आणि उच्च तंत्रज्ञान (Space & High Technology):** नागरी-धोरणात्मक समन्वय → तृष्णा (TRISHNA) उपग्रह (2026 मध्ये प्रक्षेपण नियोजित) → हवामान आणि थर्मल मॅपिंग → 'नवकल्पना वर्ष 2026' (Year of Innovation 2026) → AI, क्वांटम, ग्रीन हायड्रोजन परिसंस्था.
- **सागरी आणि इंडो-पॅसिफिक (Maritime & Indo-Pacific):** इंडो-पॅसिफिक क्षेत्राबाबत समान दृष्टीकोन → संयुक्त नौदल उपस्थिती → भारत-फ्रान्स-UAE त्रिपक्षीय सहकार्य → तिसऱ्या देशाचा विकास आणि सागरी स्थिरता.
- **डिजिटल, संस्कृती आणि लोक-संबंध (Digital, Culture & People):** तंत्रज्ञान आणि सॉफ्ट पॉवर यांचा संगम → फ्रान्समध्ये UPI चा अवलंब → पर्यटन आणि फिनटेक क्षेत्रातील वाढती व्याप्ती → शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक देवाणघेवाणीत वृद्धी.

मुख्य आव्हाने (Key Challenges) (2025–26)

PRAYAAS

- **जैतापूरमधील कोंडी (Jaitapur stalemate):** खर्च + उत्तरदायित्व (Liability) + EPR तंत्रज्ञानाबाबतच्या चिंता → अणुऊर्जा सहकार्यात विलंब.
- **मर्यादित व्यापार व्याप्ती:** ~$15 अब्ज व्यापार → धोरणात्मक संभाव्यतेच्या तुलनेत कमी → भारत-EU मुक्त व्यापार करारातील (FTA) विलंब.
- **भू-राजकीय मतभिन्नता:** फ्रान्सची NATO मधील भूमिका विरुद्ध भारताचे बहु-संरेखन (Multi-alignment) → युक्रेन युद्धाशी संबंधित काही मतभेद.
- **तंत्रज्ञान हस्तांतरणाची मर्यादा:** इंजिन आणि पाण्याखालील तंत्रज्ञानातील काही महत्त्वाच्या बाबींमध्ये अडथळे.

पुढील मार्ग (Way Forward)

- **इंडो-पॅसिफिक 'तिसरा मार्ग' (Third Way):** भारत-फ्रान्स-UAE त्रिपक्षीय सहकार्याचा विस्तार → कोणत्याही गटाच्या राजकारणाशिवाय सुरक्षा + विकास.
- **'मेक इन इंडिया 2.0':** एरो-इंजिन आणि पाणबुड्यांच्या क्षेत्रात सखोल तंत्रज्ञान हस्तांतरण (ToT) → धोरणात्मक उत्पादन स्वायत्तता.
- **अणुऊर्जा सहकार्यातील अडथळे दूर करणे:** नाविन्यपूर्ण वित्तपुरवठा आणि उत्तरदायित्व प्रश्नांचे निराकरण → जैतापूर प्रकल्पात प्रगती.
- **लोक-केंद्रित भागीदारी (People-centric partnership):** शिक्षण आणि सुलभ हालचाल (Mobility) → 2030 पर्यंत फ्रान्समध्ये 30,000 भारतीय विद्यार्थ्यांचे लक्ष्य.

भारत–UK संबंध (India–UK Relations)

पार्श्वभूमी (Background)

- **वसाहतिक वारशाकडून आधुनिक भागीदारीकडे (Colonial legacy to modern partnership):** पूर्वीचे 'दाता-प्राप्तकर्ता' नाते संपून आता 'समानतेचे नाते' प्रस्थापित झाले आहे → 1.6 दशलक्ष भारतीय प्रवासी वर्गामुळे (ज्याला 'लिव्हिंग ब्रिज' म्हटले जाते) हे संबंध अधिक दृढ झाले आहेत.
- **रोडमॅप 2030 (Roadmap 2030) (2021):** संरचित 10-वर्षांचा आराखडा → लोक, व्यापार, संरक्षण, हवामान आणि आरोग्य या मुख्य स्तंभांवर आधारित.

सहकार्याची क्षेत्रे (Areas of Cooperation)

- **व्यापार आणि अर्थव्यवस्था (FTA Core):** भारत-UK मुक्त व्यापार करार (FTA - 2025 मध्ये स्वाक्षरी) → आयात शुल्काचे उदारीकरण → UK च्या निर्यातीला (स्कॉच व्हिस्की, कार) भारतीय बाजारपेठ उपलब्ध → 99% भारतीय निर्यात शुल्कमुक्त → 2030 पर्यंत 112 अब्ज डॉलर्स व्यापाराचे लक्ष्य.
- **संरक्षण आणि धोरणात्मक तंत्रज्ञान (Defence & Strategic Technology):** 'खरेदीदार-विक्रेता' कडून 'तंत्रज्ञान भागीदार' → तंत्रज्ञान सुरक्षा उपक्रम (TSI, 2025) → AI, टेलिकॉम, महत्त्वपूर्ण खनिजे → नौदल आणि क्षेपणास्त्र सहकार्य → LMM क्षेपणास्त्रे + इलेक्ट्रिक नौदल प्रोपल्शन (Propulsion).
- **शिक्षण आणि सुलभ हालचाल (Education & Mobility):** ज्ञान भागीदारी → UK मधील विद्यापीठांचे कॅम्पस भारतात सुरू होणे → कौशल्य संवर्धन → स्थलांतर आणि गतिशीलता भागीदारी (Migration & Mobility Partnership) → यंग प्रोफेशनल्स स्कीम (वार्षिक 3,000 व्हिसा).
- **हवामान आणि ऊर्जा (Climate & Energy):** हरित संक्रमण समन्वय (Green transition alignment) → अक्षय ऊर्जा + ग्रीड्स → 'वन सन वन वर्ल्ड वन ग्रीड' (One Sun One World One Grid) → ग्रीन ग्रोथ इक्विटी फंडद्वारे हरित वित्तपुरवठा.
- **संस्कृती आणि सॉफ्ट पॉवर (Culture & Soft Power):** सभ्यतांमधील देवाणघेवाण → ब्रिटिश कौन्सिल भागीदारी → भारत-UK सांस्कृतिक वर्षाचा वारसा → कला, वारसा आणि लोकांमधील संवाद.

मुख्य आव्हाने (Key Challenges) (2025–26)

- **प्रत्यर्पण कोंडी (Extradition deadlock):** आर्थिक गुन्हेगारांना दिलेला आश्रय → विश्वासाची कमतरता.
- **खलिस्तान समर्थक अतिवाद:** सुरक्षा आणि सार्वभौमत्वाबाबतच्या चिंता → वारंवार होणारे राजनैतिक निषेध.
- **स्थलांतरावरील मर्यादा (Mobility constraints):** उच्च व्हिसा शुल्क + वास्तव्यातील अडथळे → व्यावसायिक घर्षण.
- **कार्बन व्यापार अडथळे:** UK चा कार्बन बॉर्डर ॲडजस्टमेंट मेकॅनिझम (CBAM - 2027 पासून लागू) → भारतीय पोलाद आणि ॲल्युमिनियम निर्यातीला जोखीम.

पुढील मार्ग (Way Forward)

- **FTA ला मंजुरी मिळवण्यावर भर:** संसदीय मंजुरी मिळवून व्यापारातील नफा लवकरात लवकर मिळवणे.
- **मेक इन इंडिया (संरक्षण):** संयुक्त डिझाइन आणि उत्पादन → जेट इंजिन + सागरी तंत्रज्ञान.
- **हवामान सह-नेतृत्व:** हरित ग्रीड्स आणि अक्षय ऊर्जेचा विस्तार → गुंतवणुकीवर आधारित ऊर्जा संक्रमण.
- **इंडो-पॅसिफिक समन्वय:** UK च्या 'इंडो-पॅसिफिक टिल्ट' धोरणाशी सुसंगतता → सागरी सुरक्षा आणि नियमांवर आधारित जागतिक व्यवस्था.

भारत–जपान संबंध (India–Japan Relations)

पार्श्वभूमी (Background)

- **प्राचीन सभ्यता संबंध:** बौद्ध धर्म (6 व्या शतकात प्रसार) → 1952 च्या शांतता कराराद्वारे आधुनिक राजनैतिक पुनर्रचना.

- **धोरणात्मक समन्वय (Strategic convergence):** 'दोन समुद्रांचा संगम' (2007) ते 'पुढील दशकासाठी संयुक्त दृष्टीकोन' (ऑगस्ट 2025) → मुक्त आणि खुल्या इंडो-पॅसिफिक क्षेत्रासाठी प्रयत्न.

सहकार्याची क्षेत्रे (Areas of Cooperation)

- **अर्थव्यवस्था आणि गुंतवणूक:** 10 ट्रिलियन येन व्हिजन (2030) → दीर्घकालीन भांडवली वचनबद्धता → प्रमुख पायाभूत सुविधा → मुंबई–अहमदाबाद बुलेट ट्रेन (MT-5 बोगदा, 2026) → DFC (डेडिकेटेड फ्रेट कॉरिडॉर) आणि DMIC टाउनशिपद्वारे लॉजिस्टिक सुधारणा.
- **तंत्रज्ञान आणि महत्त्वपूर्ण खनिजे:** सेमीकंडक्टर परिसंस्था → टोक्यो इलेक्ट्रॉन–टाटा (धोलेरा) → पुरवठा साखळी लवचिकता → AI सहकार्य उपक्रम (2025) → LLMs + स्मार्ट रेल्वे → दुर्मिळ खनिजे (Rare Earths) संयुक्त उपक्रम (टोयोटा त्सुशो, आंध्र प्रदेश) → चीनवरील अवलंबित्व कमी करणे.
- **संरक्षण आणि सुरक्षा:** परस्पर कार्यक्षमतेवर भर → धर्म गार्डियन (Dharma Guardian), JIMEX, वीर गार्डियन → सागरी क्षेत्र जागरूकता → 'UNITE' उपक्रम (2025) → IFC-IOR द्वारे माहितीची देवाणघेवाण → इंडो-पॅसिफिक स्थिरता.
- **कनेक्टिव्हिटी आणि ईशान्य भारत:** 'ॲक्ट ईस्ट' अंमलबजावणी → जपान-अनुदानित पायाभूत सुविधा → बंगालच्या उपसागरात प्रवेश → मातरबारी (Matarbari) बंदर जोडणी → ईशान्य भारत प्रादेशिक विकासाचा पूल म्हणून.
- **संस्कृती आणि शिक्षण:** मानवी भांडवल मुत्सद्देगिरी → 5,000 शिष्यवृत्ती (2026) → कौशल्य संवर्धन → भाषा, ॲनिम (Anime) आणि पॉप संस्कृतीद्वारे सॉफ्ट पॉवरचे सखोलीकरण.

मुख्य आव्हाने (Key Challenges) (2025–26)

- **रशिया धोरणातील मतभिन्नता:** जपानची G7 मधील भूमिका विरुद्ध भारताची स्वायत्तता → युक्रेन संकटादरम्यान 'क्वाड'मध्ये आलेला ताण.
- **व्यापार असंतुलन:** भारताची कमी निर्यात → CEPA (2011) कराराचा 'नेक्स्ट-जनरेशन' पुनरावढा सुरू.
- **अंमलबजावणीतील अडथळे:** जमीन संपादन आणि नियामक विलंब → बुलेट ट्रेनसारख्या महत्त्वाच्या प्रकल्पांवर ताण.
- **लोकसंख्याशास्त्रीय मर्यादा (जपान):** कामगारांची कमतरता → कुशल मनुष्यबळाच्या स्थलांतरासाठी (Mobility) आराखड्याची गरज.

पुढील मार्ग (Way Forward)

- **नेक्स्ट-जनरेशन मोबिलिटी पार्टनरशिप (NGMP, 2025):** इलेक्ट्रिक वाहने (EVs) + बॅटरी → भारताला जागतिक उत्पादन केंद्र बनवणे.
- **ईशान्य भारत केंद्रबिंदू:** 'ॲक्ट ईस्ट फोरम'चा वापर → औद्योगिक कॉरिडॉर + बांगलादेशमार्गे बंदर जोडणी.
- **मानवी भांडवल विस्तार:** 'ॲक्शन प्लॅन 500,000' → 2030 पर्यंत विद्यार्थी, संशोधक आणि कुशल कामगारांचा आकडा 5 लाखांपर्यंत नेणे.
- **इंडो-पॅसिफिक सह-नेतृत्व:** नियमांवर आधारित जागतिक व्यवस्था → लवचिक पुरवठा साखळी + सागरी सुरक्षा.

भारत–आफ्रिका संबंध (India–Africa Relations)

पार्श्वभूमी (Background)

- **वसाहतवादविरोधी एकता (Anti-colonial solidarity):** वसाहतवाद आणि वर्णभेदाविरुद्धचा सामायिक संघर्ष → संबंधांचा नैतिक-राजकीय पाया.
- **दक्षिण-दक्षिण सहकार्याकडे कल (South–South cooperation shift):** विचारधारेकडून व्यावहारिकतेकडे वाटचाल → मागणी-आधारित आणि भागीदारीवर आधारित विकास मॉडेल.

सहकार्याची क्षेत्रे (Areas of Cooperation)

- **डिजिटल पब्लिक इन्फ्रास्ट्रक्चर (DPI):** 'इंडिया स्टॅक'ची (India Stack) निर्यात → वित्तीय समावेशन + प्रशासकीय प्रगती → UPI, आधार-सारखे आयडी आणि डिजीलॉकरचा अवलंब → **भारत-आफ्रिका सेतू (2026)** → MSME-ते-MSME आभासी व्यापार कॉरिडॉर.
- **अर्थव्यवस्था आणि व्यापार:** व्यापार मूल्य USD 100 अब्ज+ (आर्थिक वर्ष 2024–25) → आफ्रिका विकासाचा पुढचा टप्पा म्हणून → AfCFTA (आफ्रिकन खंडीय मुक्त व्यापार क्षेत्र) शी सुसंगतता → USD 3 ट्रिलियनच्या एकत्रित बाजारपेठेत प्रवेश.
- **ऊर्जा आणि महत्त्वपूर्ण खनिजे:** EV आणि ऊर्जा संक्रमणाच्या गरजा → 'खनिजांच्या बदल्यात कौशल्य' (Expertise-for-minerals) मॉडेल → लिथियम आणि कोबाल्ट मिळवणे (DRC, झांबिया) → खते आणि रिफायनरी क्षमता बांधणी → 'एनर्जी वीक 2026' चे प्रमुख लक्ष.
- **विकास भागीदारी (Development Partnership):** कर्ज पुरवठा (LoC) + क्षमता बांधणी → रेल्वे, वीज, सिंचन → आफ्रिकेच्या गरजेनुसार प्राधान्यक्रम.
- **आरोग्य, संस्कृती आणि शिक्षण (सॉफ्ट पॉवर):** ITEC आणि ICCR शिष्यवृत्ती (वार्षिक 5,000+) → कौशल्य हस्तांतरण → परवडणारी आरोग्य सेवा मुत्सद्देगिरी → कमी खर्चात ARV औषधे पुरवणारी 'दक्षिण जगाची फार्मसी' (Pharmacy of the South).

मुख्य आव्हाने (Key Challenges) (2025–26)

- **IAFS मधील पोकळी:** 2015 पासून 'भारत-आफ्रिका फोरम समिट' नाही → धोरणात्मक प्रवाहात खंड.
- **चीनची स्पर्धा:** मोठ्या पायाभूत सुविधा + वेगवान वित्तपुरवठा → भारताच्या मॉडेलच्या तुलनेत चीनची अधिक दृश्यमानता.
- **राजकीय अस्थिरता:** साहेल प्रदेशातील लष्करी उठाव + तांबड्या समुद्रातील (Red Sea) पायरसी → गुंतवणुकीची जोखीम.

- **अंमलबजावणीतील त्रुटी (Execution deficit):** LoC प्रकल्पांना होणारा विलंब → विश्वासार्हता आणि वेळेत पूर्ततेबाबत चिंता.

पुढील मार्ग (Way Forward)

- **IAFS-IV चे पुनरुज्जीवन:** राजकीय गती पुन्हा मिळवणे → एक ठोस धोरणात्मक केंद्रबिंदू निर्माण करणे.
- **भारताचे मॉडेल वेगळे सिद्ध करणे:** क्षमता निर्मिती + स्थानिक रोजगार → शाश्वत सदिच्छा निर्माण करणे.
- **प्रकल्प पूर्ततेला गती:** LoC सुधारणा + जमिनीवर प्रत्यक्ष देखरेख (Monitoring).
- **खनिजे आणि ऊर्जेवर भर:** EV पुरवठा साखळी सुरक्षित करणे → दीर्घकालीन धोरणात्मक परस्परावलंबित्व.
- **डिजिटल-आधारित सहभाग:** DPI + MSMEs → मोठ्या प्रमाणावर विस्तारण्यायोग्य आणि कमी खर्चातील आफ्रिका भागीदारी.

दक्षिण आशियाई प्रादेशिक सहकार्य संघटना (SAARC)

ऐतिहासिक आणि संस्थात्मक पार्श्वभूमी (Historical & Institutional Background)

- **प्रादेशिक संस्थागतीकरण (Regional Institutionalisation) (1985):** ढाका सनद (Dhaka Charter) → 7 संस्थापक देश (+ अफगाणिस्तान 2007) → सचिवालय: काठमांडू.
- **सनद-आधारित मर्यादा (Charter-based Constraints):** सार्वभौम समानता + अहस्तक्षेप → द्विपक्षीय आणि वादग्रस्त मुद्दे वगळले → अंगभूत राजकीय मर्यादा.

सहकार्याची क्षेत्रे (Areas of Cooperation)

- **शिक्षण आणि ज्ञान (Education & Knowledge):** प्रादेशिक मानवी भांडवल → 'दक्षिण आशियाई विद्यापीठ' (South Asian University) → सामायिक पदव्या + शैक्षणिक गतिशीलता.
- **विकास वित्त (Development Finance):** प्रकल्प-आधारित सहकार्य → SAARC विकास निधी (SDF) → सामाजिक + आर्थिक + पायाभूत सुविधा प्रकल्प → सीमापार आरोग्य उपक्रम (2025).
- **मानके आणि व्यापार सुलभता (Standards & Trade Facilitation):** तांत्रिक समन्वय → 'दक्षिण आशियाई प्रादेशिक मानक संघटना' (SARSO) → तांत्रिक अडथळे (Non-tariff barriers) कमी करणे.
- **आर्थिक एकीकरण (Economic Integration):** SAFTA (2006) द्वारे आयात शुल्कात कपात → शून्य शुल्काचे उद्दिष्ट → परिणामातील तफावत → आंतर-प्रादेशिक व्यापार केवळ ~5% (ASEAN ~25% च्या तुलनेत).
- **सांस्कृतिक आणि सामाजिक सहकार्य (Cultural & Social Cooperation):** सामायिक दक्षिण आशियाई ओळख → SAARC सांस्कृतिक केंद्र (कोलंबो) → 2026 सांस्कृतिक अजेंडा.
- **मानवी विकास (Human Development Focus):** पोषण + बाल संरक्षण → बालविवाहाविरुद्ध प्रादेशिक मोहीम (2025).

मुख्य आव्हाने (Key Challenges)

- **भारत-पाकिस्तान कोंडी (India–Pakistan Deadlock):** 19 वी शिखर परिषद रद्द (2016) → दशकभर एकही शिखर परिषद नाही → नेतृत्वाची पोकळी.
- **संरचनात्मक विषमता (Structural Asymmetry):** दक्षिण आशियाच्या एकूण GDP आणि क्षेत्रफळात भारताचा वाटा ~70% → 'मोठा भाऊ' (Big Brother) अशी प्रतिमा.
- **सुरक्षा विश्वासाचा अभाव (Security Trust Deficit):** दहशतवाद + अफगाणिस्तानमधील अस्थिरता → सामूहिक कृती करण्यात अपयश.
- **संस्थात्मक वळसा (Institutional Bypassing):** बिमस्टेक (BIMSTEC) / BBIN कडे कल वाढणे → SAARC च्या महत्त्वाची घसरण.

पुढील मार्ग (Way Forward - 2026 Strategy)

- **कमी-राजकीय मुद्द्यांना प्राधान्य (Low-politics Prioritisation):** हवामान, आपत्ती व्यवस्थापन, सार्वजनिक आरोग्य → सार्वभौमत्वाचे वाद टाळून कार्यात्मक पुनरुज्जीवन.
- **डिजिटल प्रादेशिकतावाद (Digital Regionalism):** भारताचे 'डिजिटल पब्लिक इन्फ्रास्ट्रक्चर' (DPI) → दक्षिण आशियाई डिजिटल सामायिक क्षेत्र (पेमेंट, शिक्षण).
- **लवचिक उप-प्रादेशिकतावाद (Flexible Sub-regionalism):** 'SAARC-minus-one/two' लॉजिक → BBIN सारख्या मॉडेल्सद्वारे कनेक्टिव्हिटी वाढवणे.
- **संस्थात्मक देखभाल (Institutional Maintenance):** तांत्रिक संस्था सक्रिय ठेवणे → शेवटचा पर्याय म्हणून SAARC चे व्यासपीठ जतन करणे.

बिमस्टेक (BIMSTEC)

ऐतिहासिक आणि संस्थात्मक पाया (Historical & Institutional Foundation)

- **उप-प्रादेशिक केंद्रबिंदू (Sub-regional Pivot) (1997):** बँकॉक घोषणा → दक्षिण आशिया आणि आग्नेय आशियाला जोडणारा बंगालच्या उपसागराचा पूल → सार्कच्या (SAARC) स्तब्धतेवर एक प्रभावी पर्याय.
- **कायदेशीर एकत्रीकरण (Legal Consolidation) (2024):** बिमस्टेक सनद (BIMSTEC Charter) लागू → स्वतंत्र कायदेशीर अस्तित्व → करार करण्याची क्षमता आणि जागतिक संघटनांशी (UN, ADB) सहभाग.

6 वी बिमस्टेक शिखर परिषद (April 2025) आणि बँकॉक व्हिजन 2030 (6th BIMSTEC Summit & Bangkok Vision 2030)

- **धोरणात्मक पुनर्रचना (Strategic Reset):** ६ वी शिखर परिषद (थायलंड) → बँकॉक व्हिजन 2030 → 'PRO' आराखडा (Prosperous - समृद्ध, Resilient - लवचिक, Open - मुक्त).
- **स्तंभांचे सुसूत्रीकरण (Pillar Rationalisation):** 7 क्षेत्रांचे 3 स्तंभांमध्ये रूपांतर → आर्थिक वृद्धी + सुरक्षा लवचिकता + लोक-केंद्रित मुक्तता.
- **कार्यात्मक प्रगती (Operational Breakthroughs):** सागरी वाहतूक करार (Maritime Transport Agreement) → मालवाहतूक खर्चात कपात → किनारपट्टीवरील व्यापाराला चालना.
- **मॅक्रोइकॉनॉमिक समन्वय (Macroeconomic Coordination):** वित्तीय आणि चलनविषयक धोरणावरील तज्ञ गट → प्रादेशिक आर्थिक स्थिरता.

क्षेत्रीय सहकार्य मॉडेल (Sectoral Cooperation Model - Lead Country Logic)

- **सुरक्षा (Security) [भारत]:** दहशतवादविरोधी लढा + आंतरराष्ट्रीय गुन्हेगारी रोखणे → आपत्ती व्यवस्थापन + ऊर्जा सुरक्षा.
- **कनेक्टिव्हिटी (Connectivity) [थायलंड]:** मास्टर प्लॅन → रस्ते, रेल्वे आणि बंदरांचे 141 प्रमुख प्रकल्प.
- **व्यापार आणि विकास (Trade & Development) [बांगलादेश]:** ब्लू इकॉनॉमी (सागरी अर्थव्यवस्था) → बिमस्टेक मुक्त व्यापार करारासाठी (FTA) पुढाकार.
- **पर्यावरण आणि हवामान (Environment & Climate) [भूतान]:** पर्वतीय अर्थव्यवस्था → हवामान लवचिकता.
- **लोक-ते-लोक संबंध (People-to-People) [नेपाळ]:** संस्कृती, पर्यटन → थिंक-टँक्स आणि मीडिया फोरम.
- **कृषी आणि अन्न (Agriculture & Food) [म्यानमार]:** मत्स्यपालन, पशुपालन → प्रादेशिक अन्न मूल्य साखळी.
- **विज्ञान आणि तंत्रज्ञान (Science & Technology) [श्रीलंका]:** आरोग्य, नाविन्यपूर्ण संशोधन → मानवी संसाधन विकास सहकार्य.

प्रमुख कनेक्टिव्हिटी प्रकल्प (Key Connectivity Projects)

- **बिमस्टेक वाहतूक आराखडा (BIMSTEC Transport Master Plan) (2018–28):** USD 125 अब्ज गुंतवणूक → रस्ते, रेल्वे आणि बंदरांचे एकात्मिकरण.
- **IMT त्रिपक्षीय महामार्ग (IMT Trilateral Highway) (1,360 km):** बंगालच्या उपसागराचा भू-मार्ग → म्यानमारमधील संकटामुळे अंमलबजावणीत विलंब.
- **कालादान मल्टी-मोडल प्रकल्प (Kaladan Multi-Modal Project):** कोलकाता–सितवे–मिझोराम → ईशान्य भारताची कनेक्टिव्हिटी.

आव्हाने आणि मर्यादा (Challenges & Constraints)

- **म्यानमार नागरी युद्ध (Myanmar Civil War):** कनेक्टिव्हिटीमध्ये अडथळे → सुरक्षेवर होणारे परिणाम.
- **व्यापारातील कमी कामगिरी (Trade Underperformance):** आंतर-बिमस्टेक व्यापार केवळ ~7% → FTA वाटाघाटी अपूर्ण.
- **संस्थात्मक कमकुवतपणा (Institutional Weakness):** सचिवालयाकडे संसाधनांची कमतरता → महत्त्वाकांक्षा आणि क्षमता यातील तफावत.
- **प्रकल्प विलंब (Project Delays):** कठीण भूप्रदेश + अस्थिरता → विश्वासार्हतेबाबत चिंता.

पुढील मार्ग (Way Forward - 2026 Outlook)

- **कनेक्टिव्हिटीला प्राधान्य (Connectivity First Approach):** IMT आणि कालादान प्रकल्पांना गती → ईशान्य भारत आणि बंगालच्या उपसागराचे एकत्रीकरण.
- **बिमस्टेक FTA जलदगतीने राबवणे (Fast-track BIMSTEC FTA):** वस्तू आणि सेवांमधील व्यापार → प्रादेशिक मूल्य साखळी (Value chains).
- **सचिवालय बळकट करणे (Strengthen Secretariat):** निधी + कर्मचारी वाढवणे → अंमलबजावणी क्षमता सुधारणे.
- **डिजिटल-आधारित सहकार्य (Digital-led Cooperation):** DPI + फिनटेक → कमी-राजकीय मुद्द्यांमधून प्रादेशिक एकात्मता.
- **सुरक्षा समन्वय (Security Convergence):** HADR + दहशतवादविरोधी लढा → विश्वासावर आधारित सहकार्य.

भारत–ASEAN संबंध (India–ASEAN Relations)

पार्श्वभूमी (Background)

- **संबंधांची उत्क्रांती (Evolution to Depth):** क्षेत्रीय भागीदार (1992) → धोरणात्मक (2012) → सर्वसमावेशक धोरणात्मक भागीदारी (Comprehensive Strategic Partnership - 2022).
- **ASEAN केंद्रीयता तत्व (ASEAN Centrality Principle):** इंडो-पॅसिफिक व्यवस्थेचा केंद्रबिंदू म्हणून ASEAN → कोणत्याही एका सत्तेचे (उदा. चीन) वर्चस्व रोखण्यासाठी महत्त्वाचे.

सहकार्याची क्षेत्रे (Areas of Cooperation)

- **राजकीय आणि सुरक्षा (Political & Security):** ASEAN-केंद्रित बहुपक्षीयता → EAS (पूर्व आशिया शिखर परिषद) आणि ARF (ASEAN प्रादेशिक मंच) बळकट करणे → दहशतवादविरोधी आणि पायरसीविरोधी समन्वय.
- **सागरी सहकार्य (Maritime Cooperation):** इंडो-पॅसिफिक क्षेत्रातील स्थिरता → **भारत–ASEAN सागरी सहकार्य वर्ष (2026)** → नौदल सराव + सागरी क्षेत्र जागरूकता → 'ब्लू इकॉनॉमी' प्रकल्प.

- **आर्थिक एकीकरण (Economic Integration):** व्यापार USD 130 अब्ज+ (2025) → AITIGA (वस्तुंच्या व्यापारावरील करार) पुनरावलोकन (2026) → तांत्रिक अडथळे (NTBs) आणि 'रूल्स ऑफ ओरिजिन' वर चर्चा → सेवा आणि कृषी बाजारपेठेत प्रवेश → 'China+1' पुरवठा-साखळी लवचिकता.
- **डिजिटल पब्लिक इन्फ्रास्ट्रक्चर आणि तंत्रज्ञान (Digital Public Infrastructure & Tech):** डिजिटल कार्य योजना 2026 → 'इंडिया स्टॅक'ची निर्यात (UPI, आधार, डिजीलॉकर) → फिनटेक परस्पर कार्यक्षमता (PayNow, DuitNow) → AI आणि क्वांटम सहकार्य → 'डिजिटल फ्युचर फंड'द्वारे CLMV (कंबोडिया, लाओस, म्यानमार, व्हिएतनाम) देशांना पाठबळ.
- **कनेक्टिव्हिटी (Connectivity):** 'ॲक्ट ईस्ट' अंमलबजावणी → IMT त्रिपक्षीय महामार्ग (पुलांच्या पूर्ततेवर लक्ष) → कालादान प्रकल्प (सितवे बंदर कार्यान्वित) → म्यानमारमधील अस्थिरतेमुळे मर्यादा.
- **संस्कृती आणि शिक्षण (Culture & Education):** सभ्यता मुत्सद्देगिरी → बौद्ध सर्किट + रामायण मुत्सद्देगिरी → 1,000 PhD शिष्यवृत्ती + भारत–ASEAN विद्यापीठ नेटवर्क.

मुख्य आव्हाने (Key Challenges)

- **म्यानमार नागरी युद्ध (Myanmar Civil War):** जमिनीवरील कनेक्टिव्हिटीमध्ये अडथळा → 'ॲक्ट ईस्ट' धोरणातील मुख्य अडसर.
- **दक्षिण चीन समुद्र तणाव (South China Sea Tensions):** नियमांवर आधारित व्यवस्थेतील संघर्ष → UNCLOS-आधारित जागतिक व्यवस्थेचे समर्थन.
- **चीनचा आर्थिक प्रभाव (China’s Economic Gravity):** RCEP मधील चीनचे वर्चस्व → भारताच्या मर्यादित व्यापारी प्रभावावर परिणाम.
- **व्यापार विषमता (Trade Asymmetry):** ASEAN कडे असलेली व्यापारातील अधिक्य (Surplus) → AITIGA चा संथ वापर.
- **कनेक्टिव्हिटी प्रकल्पांमधील विलंब:** सुरक्षा आणि कठीण भूप्रदेशामुळे प्रकल्पांना होणारा उशीर.

पुढील मार्ग (Way Forward - 2026 Perspective)

- **कृती योजनेची अंमलबजावणी (Implement Plan of Action 2026–30):** परिणाम-केंद्रित भागीदारीवर भर.
- **AITIGA सुधारणा (Upgrade AITIGA):** सेवा + डिजिटल व्यापार → व्यापार असंतुलन सुधारणे.
- **सागरी सुरक्षा विस्तार (Maritime Security Scale-up):** भारत-ASEAN सागरी सराव (AIME) वाढवणे → नियमित बहु-राष्ट्रीय सराव.
- **डिजिटल-प्रथम सहभाग (Digital-first Engagement):** DPI + AI प्रशासन → कमी-खर्चात प्रादेशिक एकात्मता.
- **तिमोर-लेस्तेला पाठबळ (Support Timor-Leste):** ASEAN च्या 11 व्या सदस्याचे सुलभ एकीकरण.
- **धोरणात्मक संतुलन (Strategic Balancing):** ASEAN केंद्रीयता + क्वाड (Quad) पूरकता → धोरणात्मक स्वायत्तता टिकवून ठेवणे.

शांघाय सहकार्य संघटना (SCO)

पार्श्वभूमी (Background)

- **युरेशियन सुरक्षा गट (Eurasian Security Bloc):** 'शांघाय फाइव्ह' (1996) पासून सुरुवात → 2001 मध्ये SCO म्हणून औपचारिक स्थापना → मध्य आशियातील स्थिरतेवर मुख्य भर.
- **भारताचे एकत्रीकरण (India’s Integration):** निरीक्षक देश (2005) → पूर्णवेळ सदस्य (2017) → धोरणात्मक स्वायत्तता राखून युरेशियाशी जोडले जाण्याचे महत्त्वाचे व्यासपीठ.

सहकार्याची क्षेत्रे (Areas of Cooperation)

- **सुरक्षा आणि दहशतवादविरोधी लढा (Security & Counter-Terrorism):** RATS (ताश्कंद) → "Three Evils" (दहशतवाद, फुटीरतावाद आणि अतिवाद) आराखडा → कट्टरतावाद आणि दहशतवादी वित्तपुरवठा रोखण्यासाठी भारताचा पुढाकार → संयुक्त दहशतवादविरोधी सराव (2026).
- **कनेक्टिव्हिटी आणि व्यापार (Connectivity & Trade):** भारताची युरेशियन पोहोच → INSTC + चाबहार बंदर → 'बीआरआय'ला (BRI) सार्वभौमत्व-सुसंगत पर्याय → मध्य आशिया आणि रशियामध्ये प्रवेश.
- **आर्थिक नवोपक्रम (Economic Innovation):** स्टार्टअप मुत्सद्देगिरी → SCO स्टार्टअप फोरम + इनोव्हेशन वर्किंग ग्रुप → 'इंडिया स्टॅक'च्या प्रशासकीय संकल्पनांची निर्यात.
- **ऊर्जा सहकार्य (Energy Cooperation):** ऊर्जा स्रोत म्हणून मध्य आशिया आणि रशियाचे महत्त्व → SCO एनर्जी रोडमॅप 2030 → वाहतूक सुरक्षा + हरित ऊर्जा संक्रमण.
- **आरोग्य आणि पारंपारिक औषधे (Health & Traditional Medicine):** सॉफ्ट पॉवर नेतृत्व → भारताच्या नेतृत्वाखालील 'आयुष' (Ayush) तज्ञ गट → प्रादेशिक आरोग्य मानके निश्चित करणे.

भारतासमोरील मुख्य आव्हाने (Key Challenges for India)

- **चीन-पाकिस्तान युती (China–Pakistan Alignment):** भारताच्या दहशतवादविरोधी प्रस्तावांमध्ये अडथळे निर्माण करणे → RATS च्या फलनिष्पत्तीत घट.

- **BRI सार्वभौमत्वाचा मुद्दा (BRI Sovereignty Issue):** भारताचा 'बीआरआय'ला पाठिंबा नसल्यामुळे → काही आर्थिक घोषणापत्रांमधून भारताला वगळले जाणे.
- **दृष्टीकोनातील तफावत (Perception Gap):** SCO चा युरेशियन कल विरुद्ध भारताची इंडो-पॅसिफिकमधील भूमिका → दोन्हीमध्ये समतोल राखण्याचे आव्हान.
- **कमकुवत आर्थिक ठसा (Weak Economic Footprint):** भारत-मध्य आशिया व्यापार < USD 2 अब्ज → मर्यादित व्यावसायिक प्रभाव.

पुढील मार्ग (Way Forward)

- **'SECURE' आराखडा (SECURE Framework):** S-Security (सुरक्षा), E-Economic (आर्थिक सहकार्य), C-Connectivity (कनेक्टिव्हिटी), U-Unity (एकता), R-Respect (सार्वभौमत्वाचा आदर), E-Environment (पर्यावरण).
- **डिजिटल मुत्सद्देगिरी (Digital Diplomacy):** DPI, UPI, ई-गव्हर्नन्स → अपारदर्शक कनेक्टिव्हिटी मॉडेल्सना पारदर्शक पर्याय देणे.
- **मध्य आशियाई देशांशी (CARs) स्वतंत्र गट:** कझाकस्तान आणि उझबेकिस्तानशी घनिष्ठ संबंध → चीन-पाकिस्तानमुळे येणारे अडथळे दूर करणे.
- **नियम-आधारित सहभाग (Norm-based Engagement):** दहशतवादविरोधी लढ्याला वैधता मिळवण्यासाठी SCO चा वापर → कोणत्याही एका लष्करी आघाडीत न अडकता स्वायत्तता टिकवणे.

ब्रिक्स (BRICS)

पार्श्वभूमी (Background)

- **उदयोन्मुख अर्थव्यवस्थांचे व्यासपीठ (Emerging Economies Platform):** 'BRIC' या संज्ञेची निर्मिती (2001) → संस्थात्मक स्थापना (2006) → पहिली शिखर परिषद येकातेरिनबर्ग (2009).
- **विस्तारित 'ग्लोबल साऊथ' मंच (Expanded Global South Forum):** BRIC → BRICS → BRICS+ → 2026 पर्यंत 11 सदस्य देश → व्यापक राजकीय आणि आर्थिक प्रभाव.

भारताचे 2026 चे अध्यक्षपद: "लवचिकतेसाठी बांधणी" (India’s 2026 Chairship: “Building for Resilience”)

- **विषयाची मांडणी (Theme Articulation) (2026):** लवचिकता (Resilience), नवोपक्रम (Innovation), सहकार्य (Cooperation), शाश्वतता (Sustainability) → भारत ब्रिक्सला 'समस्या निवारण व्यासपीठ' म्हणून प्रस्थापित करत आहे.
- **अध्यक्षपदाचा हेतू (Chairship Intent):** प्रतीकात्मकतेकडून अंमलबजावणीकडे → संस्थात्मक बळकटीकरण + ग्लोबल साऊथचे नेतृत्व.

चार प्राधान्य स्तंभ (Four Priority Pillars)

- **लवचिकता (Resilience):** पुरवठा साखळी, अन्न, आरोग्य आणि ऊर्जा क्षेत्रांना बाह्य धक्क्यांपासून सुरक्षित करणे.
- **नवोपक्रम (Innovation):** विकासातील विषमता दूर करण्यासाठी DPI (डिजिटल पब्लिक इन्फ्रास्ट्रक्चर) + स्टार्टअप्स + MSMEs चा वापर.
- **सहकार्य (Cooperation):** व्यापार सुलभता + जागतिक प्रशासन सुधारणा (UNSC, IMF).
- **शाश्वतता (Sustainability):** हवामान कृती + ऊर्जा संक्रमण → हवामान समानतेवर (Climate Equity) भर.

सहकार्याची क्षेत्रे (Areas of Cooperation)

- **आर्थिक एकीकरण (Financial Integration):** डॉलरवरील अवलंबित्व कमी करण्यावर (De-dollarisation) चर्चा → स्थानिक चलनात व्यापारावर व्यावहारिक भर → सीमापार पेमेंट उपक्रम (Cross-Border Payments Initiative) → ब्रICS च्या CBDC (सेंट्रल बँक डिजिटल करन्सी) जोडणीसाठी RBI चा पुढाकार.
- **विकास वित्त (Development Finance):** न्यू डेव्हलपमेंट बँक (NDB) → $35 अब्ज+ कर्ज वाटप → बहुपक्षीय हमी यंत्रणा (Multilateral Guarantee Mechanism - 2025) → पायाभूत सुविधांसाठी खाजगी भांडवल आकर्षित करणे.
- **तंत्रज्ञान आणि नवोपक्रम (Technology & Innovation):** ग्लोबल साऊथचा AI क्षेत्रातील आवाज → भारताच्या नेतृत्वाखालील ब्रिक्स स्टार्टअप फोरम → स्टार्टअप नॉलेज हब (2025) → DPI-आधारित विकास मॉडेल्स.
- **ऊर्जा सुरक्षा (Energy Security):** सौदी अरेबिया, UAE आणि इराणचा समावेश → जागतिक कच्च्या तेल उत्पादनात ~44% वाटा → पुरवठा साखळीवर प्रभाव + ऊर्जा स्थिरता.

मुख्य आव्हाने (Key Challenges) (2025–26)

- **अंतर्गत मतभिन्नता (Internal Divergence):** इराण विरुद्ध अमेरिकेशी जवळीक असलेले सदस्य → सर्वसंमती मिळवताना येणारा ताण.
- **चीनचे वर्चस्व (China Dominance):** ब्रिक्सच्या एकूण GDP मध्ये चीनचा वाटा ~70% → ब्रिक्सवर चीनचा प्रभाव वाढण्याची भीती.
- **बाह्य दबाव (External Pressure):** अमेरिकेने दिलेली आयात शुल्काची धमकी (100%) → चलनाच्या मुद्द्यावरून उद्भवणारी जोखीम.
- **संस्थात्मक कमकुवतपणा (Institutional Thinness):** कोणतेही कायमस्वरूपी सचिवालय नाही → अंमलबजावणी पूर्णपणे अध्यक्ष देशावर अवलंबून.

पुढील मार्ग (Way Forward - India’s Strategy)

- **सुधारित बहुपक्षीयता (Reformed Multilateralism):** UNSC (सुरक्षा परिषद) सुधारणांसाठी प्रयत्न → ग्लोबल साऊथची वैधता (रिओ घोषणेला पाठबळ).

- **संस्थात्मक बळकटीकरण (Institutional Consolidation):** कायमस्वरूपी ब्रिक्स सचिवालय (Permanent Secretariat) स्थापन करणे → सुरक्षा समन्वय यंत्रणेचा प्रस्ताव.
- **डिजिटल नेतृत्व (Digital Leadership):** 'इंडिया स्टॅक'ची निर्यात → पारदर्शक आणि पाश्चात्य वर्चस्वाशिवाय असणारी डिजिटल परिसंस्था.
- **मुत्सद्दी संतुलन (Balance of Power Diplomacy):** ब्रिक्सला 'पश्चिम-विरोधी' किंवा 'चीन-केंद्रित' होण्यापासून वाचवणे → भारताची स्वायत्तता जपणे.

जी-२० (G20)

पार्श्वभूमी (Background)

- **संकटातून जन्मलेले व्यासपीठ (Crisis-born Forum):** आशियाई आर्थिक संकटानंतर स्थापना (1999) → जागतिक आर्थिक संकटादरम्यान 'नेत्यांच्या शिखर परिषदेपर्यंत' (Leaders' Summit) उंची वाढवली (2008).
- **आर्थिक सुकाणू भूमिका (Economic Steering Role):** जागतिक GDP चा 85% + व्यापाराचा 75% + जगाच्या 2/3 लोकसंख्येचे प्रतिनिधित्व → सर्वसंमतीवर आधारित निर्णय, कोणतेही कायमस्वरूपी सचिवालय नाही → सातत्य राखण्यासाठी 'ट्रोइका' (Troika) व्यवस्था.

सहकार्याची क्षेत्रे / मुख्य कार्यप्रवाह (Areas of Cooperation / Core Workstreams)

- **जागतिक मॅक्रोइकॉनॉमिक समन्वय (Global Macroeconomic Coordination):** वित्त मार्ग (Finance Track) → आर्थिक वृद्धी, महागाई, कर्जाची शाश्वतता → आर्थिक संकट निवारण समन्वय.
- **वित्तीय नियमन आणि कर (Financial Regulation & Tax):** BEPS (Base Erosion and Profit Shifting) आराखडा → जागतिक किमान कॉर्पोरेट कर → करचोरी रोखणे.
- **विकास आणि समावेशन (Development & Inclusion):** बहुपक्षीय विकास बँकांच्या (MDB) सुधारणांचा रोडमॅप → हवामान वित्त (Climate Finance) + विकास कर्जाचा विस्तार.
- **डिजिटल अर्थव्यवस्था (Digital Economy):** DPI (डिजिटल पब्लिक इन्फ्रास्ट्रक्चर) चे संस्थागतीकरण → डिजिटल पेमेंट + समावेशन → सीमापार विस्तार क्षमता (Scalability).
- **ऊर्जा आणि शाश्वतता (Energy & Sustainability):** जैवइंधन (Biofuels) + ऊर्जा सुरक्षा → विकसनशील अर्थव्यवस्थांसाठी ऊर्जा संक्रमणाचे मार्ग.
- **बहु-हितधारक सहभाग (Multi-stakeholder Engagement):** B20, C20, T20 इत्यादी → सरकारांच्या पलीकडे जाऊन धोरणात्मक इनपुट्स मिळवणे.

भारताच्या G20 अध्यक्षपदाचा वारसा (India's G20 Presidency Legacy)

- **ग्लोबल साऊथचे मुख्य प्रवाहात आणणे (Global South Mainstreaming):** आफ्रिकन युनियनचा (AU) कायमस्वरूपी समावेश → जागतिक प्रतिनिधित्वातील त्रुटी दूर केली.
- **डिजिटल पब्लिक इन्फ्रास्ट्रक्चर (Digital Public Infrastructure):** 'इंडिया स्टॅक' (India Stack) → समावेशासाठी जागतिक मॉडेल म्हणून प्रस्थापित.
- **ऊर्जा संक्रमण नेतृत्व (Energy Transition Leadership):** जागतिक जैवइंधन युती (Global Biofuels Alliance - GBA) → नवी दिल्ली येथे सचिवालय → 2030 पर्यंत उत्पादनाचे लक्ष्य.
- **MDB सुधारणांचा आग्रह (MDB Reform Push):** 21 व्या शतकातील गरजांनुसार बँकांचे कार्यक्षेत्र → हवामान आणि विकास वित्त यांचे एकत्रीकरण.
- **नियामक चौकट (Normative Framing):** 'वसुधैव कुटुंबकम' → विकासाला प्रथम प्राधान्य देणारी बहुपक्षीयता.

भारतासमोरील मुख्य आव्हाने (Key Challenges for India)

- **बहुपक्षीय व्यवस्थेतील ठिसूळता (Multilateral Fragility):** अमेरिकेची एकतर्फी धोरणे (Unilateralism) → सर्वसंमतीमध्ये येणारे अडथळे.
- **भू-राजकीय ध्रुवीकरण (Geopolitical Polarisation):** युक्रेन आणि पश्चिम आशियातील संघर्ष → संयुक्त घोषणापत्रांच्या (Communique) प्रभावात घट.
- **हवामान वित्तातील तफावत (Climate Finance Gap):** वार्षिक $100 अब्जचे वचन अपूर्ण → ग्लोबल साऊथमध्ये विश्वासाची कमतरता.
- **अजेंडा विरळ होण्याचा धोका (Agenda Dilution Risk):** वित्त-केंद्रित मुद्द्यांमुळे विकासाचे मुद्दे बाजूला पडण्याची शक्यता.

पुढील मार्ग (Way Forward)

- **ग्लोबल साऊथच्या अजेंड्याचे रक्षण (Protect Global South Agenda):** विकासाला प्राधान्य देणाऱ्या मुद्द्यांचे सातत्य सुनिश्चित करणे.
- **GBA कार्यान्वित करणे (Operationalise GBA):** जैवइंधनाचा विस्तार → ऊर्जा सुरक्षा + हवामान समानता.
- **IMEC चे पुनरुज्जीवन (Revive IMEC):** भारत-मध्य आशिया-युरोप आर्थिक कॉरिडॉर → कनेक्टिव्हिटी + पुरवठा साखळी लवचिकता + भू-राजकीय विविधीकरण.
- **मध्यस्थ मुत्सद्देगिरी (Bridge-builder Diplomacy):** आर्थिक प्राधान्यक्रम आणि शाश्वतता व समावेशन यांच्यात समतोल राखणे.

भारत–युरोपियन युनियन संबंध (India–European Union Relations)

पार्श्वभूमी (Background)

- **मूल्यांवर आधारित भागीदारी (Values-based Partnership):** लोकशाही, कायद्याचे राज्य आणि बहुपक्षीयतेसाठी सामायिक वचनबद्धता → 2004 पासून धोरणात्मक भागीदारी.
- **2030 अजेंडा पुनर्रचना (2030 Agenda Reset):** 16 व्या भारत-EU शिखर परिषदेत (जानेवारी 2026) मान्यता → पाच प्रमुख स्तंभ: समृद्धी, तंत्रज्ञान, सुरक्षा, कनेक्टिव्हिटी आणि जागतिक प्रशासन.

सहकार्याची क्षेत्रे (Areas of Cooperation)

- **व्यापार आणि अर्थव्यवस्था (Trade & Economy - FTA 2026):** 99% भारतीय निर्यातीसाठी सवलतीचा प्रवेश → कापड, चामडे आणि रत्ने यांवरील आयात शुल्क रद्द → भारतीय बाजारपेठेत EU चा प्रवेश → ऑटोमोबाइल्स (कोटा अंतर्गत 110% वरून 10%), यंत्रसामग्री आणि रसायने → सेवा क्षेत्राचे सखोली उदारीकरण (144 उपक्षेत्रे) → IT + व्यावसायिक सेवा + आयुष (AYUSH) केंद्रे.
- **सुरक्षा आणि संरक्षण (Security & Defence):** 'खरेदीदार-विक्रेता' ऐवजी 'सह-विकास' आराखड्यावर भर → EU च्या 'SAFE Fund' (€150 अब्ज) मध्ये प्रवेश → सायबर + सागरी देखरेख → तांबडा समुद्र (Red Sea) आणि गिनीच्या आखातात संयुक्त नौदल गस्त.
- **तंत्रज्ञान आणि नवोपक्रम (Technology & Innovation):** इनोव्हेशन हब्स (2026) → AI, क्वांटम, सेमीकंडक्टर्स → भारताचे 'Horizon Europe' (€95 अब्ज) मध्ये एकत्रीकरण → संशोधन आणि गुणवत्तापूर्ण मनुष्यबळाचे स्थलांतर.
- **डिजिटल सहकार्य (Digital Cooperation - DPI):** डेटा-सुरक्षित समन्वय (Data-secure convergence) → विश्वासार्ह डिजिटल फ्रेमवर्क → भारतात 'EU लीगल गेटवे ऑफिस'ची स्थापना → व्यावसायिक सुलभ हालचालींसाठी सुविधा.
- **कनेक्टिव्हिटी आणि पुरवठा साखळी (Connectivity & Supply Chains):** धोरणात्मक विविधीकरण → IMEC (भारत-मध्य आशिया-युरोप आर्थिक कॉरिडॉर) कराराचा पुनरुच्चार → हरित + डिजिटल कॉरिडॉर → चीनवरील अवलंबित्व कमी करणे.

मुख्य आव्हाने (Key Challenges) (2025–26)

- **CBAM दबाव (CBAM Pressure):** पोलाद आणि ॲल्युमिनियमवर कार्बन टॅक्सचा प्रभाव → जागतिक स्पर्धेत टिकण्याची जोखीम.
- **रशिया–युक्रेन मतभिन्नता:** EU चा सुरक्षा धोक्याचा दृष्टीकोन विरुद्ध भारताची धोरणात्मक स्वायत्तता → राजनैतिक घर्षण.
- **बिगर-शुल्क अडथळे (Non-tariff Barriers):** EU चे कठोर निकष → कीटकनाशके, कामगार कायदे आणि EUDR (वनीकरण कायदे) यांमधील जाचक अटी.
- **अंमलबजावणीतील विलंबाचा धोका:** कायदेशीर मंजुरीतील गुंतागुंत → आर्थिक लाभांना होणारा उशीर.

पुढील मार्ग (Way Forward)

- **FTA ची जलद अंमलबजावणी:** कायदेशीर प्रक्रिया पूर्ण करून 2027 च्या सुरुवातीस करार कार्यान्वित करणे.
- **CBAM परिणामांचे शमन:** तांत्रिक कार्यगट स्थापन करणे → भारतीय कार्बन किंमत यंत्रणेला मान्यता मिळवणे + $500 दशलक्षची डीकार्बोनायझेशन मदत मिळवणे.
- **ग्रीन हायड्रोजन भागीदारी:** संयुक्त उत्पादन → भारताचे उत्पादन सामर्थ्य + EU ची वाढती मागणी.
- **त्रिपक्षीय 'ग्लोबल साऊथ' मोहीम:** आफ्रिका आणि कॅरिबियन देशांमध्ये भारत-EU संयुक्त प्रकल्प → सौर ऊर्जा, डिजिटल समावेशन आणि महिला-केंद्रित विकास.

सर्वसमावेशक अणुचाचणी बंदी करार (CTBT)

पार्श्वभूमी (Background)	मुख्य तरतुदी (Core Provisions - What CTBT Does)
• **शीतयुद्धकालीन शस्त्रास्त्र नियंत्रण (Cold War Arms Control Push):** अणुचाचण्यांमुळे वाढणारा तणाव कमी करण्यासाठी प्रयत्न → 1996 मध्ये संयुक्त राष्ट्र महासभेद्वारे (UNGA) स्वीकार. • **अपूर्ण अंमलबजावणी (Incomplete Entry into Force):** अंमलबजावणीसाठी 'Annex-2' मधील 44 अण्वस्त्र-सक्षम देशांच्या मंजुरीची गरज → काही प्रमुख देशांच्या विरोधामुळे अद्याप जागतिक स्तरावर लागू नाही.	• **पूर्ण बंदी (Total Ban):** सर्व प्रकारच्या अणुस्फोटांवर बंदी → पृष्ठभाग, भूमिगत आणि वातावरणातील चाचण्या प्रतिबंधित. • **पडताळणी यंत्रणा (Verification Regime):** आंतरराष्ट्रीय मॉनिटरिंग सिस्टम (IMS) नेटवर्क → सिस्मिक (Seismic), हायड्रोकॉस्टिक, इन्फ्रासाऊंड आणि रेडिओन्यूक्लाइडद्वारे जागतिक स्तरावर शोध. • **स्थळ-तपासणी (On-Site Inspections - OSI):** करार पूर्णतः लागू झाल्यानंतर संशयास्पद हालचालींची प्रत्यक्ष तपासणी करण्याची तरतूद. • **CTBTO PrepCom:** कराराच्या अंमलबजावणीसाठी तयारी समिती → देखरेख आणि माहितीची देवाणघेवाण सुनिश्चित करणे.

सद्यस्थिती आणि त्रुटी (Status & Gaps)

- **अंमलबजावणी नाही (Not in Force):** Annex-2 मधील 8 देश अद्याप स्वाक्षरी/मंजुरी प्रलंबित → भारत, पाकिस्तान, चीन, अमेरिका, इस्रायल, इराण, उत्तर कोरिया (DPRK) आणि इजिप्त.
- **वस्तुस्थितीनुसार निकष (De facto Norm):** बहुतांश देश सध्या अणुचाचण्यांवर स्वयंस्फूर्तीने बंदी (Moratorium) पाळत आहेत → कायदेशीर वैधतेशिवाय विश्वासार्हता.

भारताची भूमिका (India's Position)

- **तत्वनिष्ठ विरोध (Principled Opposition):** भेदभाव करणारी चौकट → नि:शस्त्रीकरणाशिवाय केवळ अणु-पदानुक्रम (Nuclear Hierarchy) गोठवण्याचा प्रयत्न.
- **नि:शस्त्रीकरणाशी जोडणी (Link to Disarmament):** कालमर्यादित आणि जागतिक अणु नि:शस्त्रीकरणाची मागणी → केवळ CTBT अपुरा असल्याची भूमिका.
- **धोरणात्मक स्वायत्तता (Strategic Autonomy):** 1998 च्या चाचण्यांनंतरही स्वयंस्फूर्तीने बंदी कायम → कोणत्याही कायदेशीर बंधनाशिवाय सार्वभौम निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य.

मुख्य आव्हाने (Key Challenges)

- **महासत्तांची उदासीनता (Great Power Ambivalence):** अमेरिका आणि चीनकडून मंजुरी मिळण्यास विलंब → नेतृत्वाच्या संदर्भात कमकुवत संकेत.
- **पडताळणीचे राजकारण (Verification Politics):** OSI (स्थळ-तपासणी) अद्याप कार्यान्वित नसल्यामुळे अंमलबजावणीचा अभाव.
- **प्रादेशिक सुरक्षा समीकरणे (Regional Security Dynamics):** दक्षिण आशियातील अण्वस्त्र प्रतिबंधक (Deterrence) स्थिती → विश्वासाची कमतरता.

पुढील मार्ग (Way Forward)

- **टप्प्याटप्प्याने नि:शस्त्रीकरण (Phased Disarmament Pathway):** CTBT आणि FMCT (Fissile Material Cut-off Treaty) यांचे सुसूत्रीकरण.
- **सार्वत्रिकीकरणासाठी प्रयत्न (Universalization Push):** Annex-2 मधील देशांशी राजनैतिक चर्चा → परस्पर हितावर आधारित मंजुरी प्रक्रिया.
- **निकष बळकट करणे (Strengthen Norms):** IMS यंत्रणेची उपयुक्तता वाढवणे → पारदर्शकता आणि विश्वास निर्माण करणे.
- **भारताचा मोजका सहभाग (India's Calibrated Engagement):** अणुचाचणी बंदीच्या निकषांचे समर्थन करणे → मात्र सार्वभौम निर्णय घेण्याची क्षमता अबाधित ठेवणे.

अणुप्रसार बंदी करार (Nuclear Non-Proliferation Treaty - NPT)

पार्श्वभूमी (Background)

- **शीतयुद्धकालीन शस्त्रास्त्र नियंत्रण साधन (Cold War Arms Control Instrument):** १९६८ मध्ये स्वाक्षरीसाठी खुला, १९७० मध्ये अंमलबजावणी सुरू → अण्वस्त्रांचा प्रसार रोखण्याचे उद्दिष्ट.
- **भेदभावपूर्ण संरचना (Discriminatory Structure):** केवळ ५ देशांना अण्वस्त्र सज्ज देश (NWS - १९६७ पूर्वीचे) म्हणून मान्यता → कायमस्वरूपी 'अणु-पदानुक्रम' (Nuclear Hierarchy) निर्माण करतो.

मुख्य स्तंभ (Core Pillars - What NPT Seeks to Do)

- **अणुप्रसार रोखणे (Non-Proliferation):** अण्वस्त्र नसलेल्या देशांनी (NNWS) अण्वस्त्रे प्राप्त न करण्याचे वचन देणे → IAEA (आंतरराष्ट्रीय अणुऊर्जा संस्था) अंतर्गत सुरक्षितता.
- **नि:शस्त्रीकरण (Disarmament) [Article VI]:** अण्वस्त्र सज्ज देशांनी (NWS) सद्भावनेने वाटाघाटी करणे → टप्प्याटप्प्याने अण्वस्त्रांचे प्रमाण कमी करणे.
- **शांततापूर्ण वापर (Peaceful Use):** नागरी अणु-तंत्रज्ञानाचा वापर करण्याचा अधिकार → सुरक्षिततेच्या नियमांनुसार सहकार्य.

वैशिष्ट्ये (Features)

१. संस्थात्मक आणि कार्यात्मक (Institutional & Operational):

- **IAEA सुरक्षितता (Safeguards):** नागरी अणु प्रकल्पांचे निरीक्षण → अणू साहित्याचा लष्करी वापरासाठी होणारा गैरवापर रोखणे.
- **पुनरावलोकन परिषदा (Review Conferences):** दर ५ वर्षांनी आयोजन → कराराचे पालन आणि प्रगतीचे मूल्यमापन.
- **सार्वत्रिकतेचा दावा (Universality):** १९१ सदस्य देश → जागतिक स्तरावर सर्वाधिक स्वीकारला गेलेला एक करार.

२. भारताची भूमिका (India's Position):

- **स्वाक्षरी न करण्याची भूमिका (Non-signatory Stance):** 'अणु-रंगभेद' (Nuclear Apartheid) नाकारणे → अधिकार आणि कर्तव्यांमधील असमानता अमान्य.
- **सुरक्षेचे तर्कशास्त्र (Security Logic):** प्रादेशिक धोके (चीन–पाकिस्तान) → अण्वस्त्र प्रतिबंधक (Deterrence) क्षमतेची गरज.
- **नि:शस्त्रीकरणावर भर (Disarmament Emphasis):** निवडक निर्बंधांऐवजी सार्वत्रिक आणि कालमर्यादित नि:शस्त्रीकरणाचे समर्थन.

PRAYAAS

• **जबाबदार अण्वस्त्र वर्तन (Responsible Conduct):** 'प्रथम वापर न करणे' (No First Use) + चाचण्यांवरील बंदी (Moratorium) + निर्यात नियंत्रण.

मुख्य आव्हाने (Key Challenges)	**पुढील मार्ग (Way Forward)**
• **नि:शस्त्रीकरणाचा अभाव (Disarmament Deficit):** अण्वस्त्र सज्ज देश त्यांच्या शस्त्रागारांचे आधुनिकीकरण करत आहेत → कलम VI (Article VI) च्या विश्वासार्हतेत घट. • **निवडक अंमलबजावणी (Selective Enforcement):** भू-राजकीय पूर्वग्रह → अण्वस्त्र नसलेल्या देशांमध्ये (NNWS) विश्वासाची कमतरता. • **करारातून बाहेर पडण्याची जोखीम (Withdrawal Risks):** उदाहरण: उत्तर कोरियाने (DPRK) करारातून बाहेर पडणे → कराराच्या कमकुवतपणाचे दर्शन. • **अपूर्ण व्याप्ती (Non-universality):** भारत, पाकिस्तान आणि इस्रायल कराराच्या बाहेर → अपूर्ण जागतिक कव्हरेज.	• **स्तंभांमध्ये संतुलन (Rebalance Pillars):** नि:शस्त्रीकरणावर समान भर देणे → कराराची वैधता पुनर्स्थापित करणे. • **टप्प्याटप्प्याने नि:शस्त्रीकरण (Incremental Disarmament):** जोखीम कमी करणे + पारदर्शकता → विश्वास निर्माण करणे. • **सर्वसमावेशक आराखडा (Inclusive Frameworks):** NPT मधील आणि बाहेरील देशांमधील दरी कमी करणे → वास्तववादी शस्त्रास्त्र नियंत्रण. • **भारताची विधायक भूमिका (India's Constructive Role):** करारात सामील न होताही जागतिक निकषांना आकार देणे → न्याय्य व्यवस्थेचा पुरस्कार करणे.

5. विकसित आणि विकसनशील देशांच्या धोरणांचा आणि राजकारणाचा भारताच्या हितावर व भारतीय देशांतरित जनसमूहावर (Indian Diaspora) परिणाम

विकसित राष्ट्रे (USA, EU, Japan) अनेकदा **"नियमन मुत्सद्देगिरी" (Regulative Diplomacy)** आणि **"संरक्षणवाद" (Protectionism)** यांचा वापर करतात, जे भारताच्या आर्थिक वाढीला आणि धोरणात्मक स्वायत्ततेला थेट आव्हान देतात.

1. संरक्षणवादी व्यापार धोरणांचा भारताच्या हितावर होणारा परिणाम (The "Tariff War")

पार्श्वभूमी आणि संदर्भ (Background & Context) • **विकसित जगाचा 'डोमेस्टिक-फर्स्ट' कल (Domestic-first turn):** "परस्पर आयात शुल्क" (Reciprocal tariffs) + धोरणात्मक बळजबरी → भारताच्या वस्तूंवर 27 ऑगस्ट 2025 पासून अमेरिकेने लागू केलेले 50% आयात शुल्क → धोरणात्मक स्वायत्ततेवर वाढलेला दबाव. • **रशिया-ऊर्जा संबंध (Russia-energy linkage):** व्यापाराचे शस्त्रीकरण (Trade weaponisation) → रशियाकडून ऊर्जा खरेदी करणाऱ्यांवर 500% पर्यंत शुल्क लादण्याची तरतूद असलेला अमेरिकन कायदा → भारतासारख्या भागीदारांसाठी 'निष्ठा चाचणी' (Loyalty test).

भारतावर होणारा मॅक्रोइकॉनॉमिक परिणाम (Macroeconomic Impact on India)	**क्षेत्र-निहाय असुरक्षितता (Sector-Specific Vulnerabilities)**
• **वृद्धीवर दबाव (Growth pressure):** निर्यातीतील अडथळे → भारत आपल्या एकूण निर्यातीपैकी सुमारे 18% निर्यात अमेरिकेला करतो → **आर्थिक पाहणी 2025–26 (Economic Survey)** नुसार जागतिक अनिश्चिततेमुळे वाढीच्या अंदाजात जोखीम. • **चलन अस्थिरता (Currency volatility):** जागतिक स्तरावरील 'रिस्क-ऑफ' भावना + परकीय निधीचा ओघ कमी होणे → 29 जानेवारी 2026 रोजी रुपया प्रति डॉलर **92.00** या ऐतिहासिक नीचांकी पातळीवर → 'इम्पोर्टेड इन्फ्लेशन' (Imported inflation) वाढले. • **व्यापार तुटीचा ताण (Trade deficit stress):** महागडे कच्चे तेल + इलेक्ट्रॉनिक्स आयात → डिसेंबर 2025 मध्ये व्यापार तूट **25.04** अब्ज डॉलर्सपर्यंत वाढली → बाह्य संतुलनावर ताण.	• **कापड आणि पोशाख (Textiles & Apparel):** ~50% आयात शुल्कामुळे किमतीची स्पर्धात्मकता कमी झाली → बांगलादेश आणि व्हिएतनामला भौगोलिक फायदा. • **रत्ने आणि दागिने (Gems & Jewellery):** अमेरिकन बाजारपेठेवर जास्त अवलंबित्व → ऑर्डर्स रद्द झाल्यामुळे सुरतमधील MSMEs मध्ये रोख रकमेची टंचाई (Liquidity crunch). • **तेलाशी संबंधित क्षेत्रे (Oil-linked sectors):** दुय्यम निर्बंधांची (Secondary sanctions) जोखीम → रशियन तेल खरेदीमुळे रिफायनर्सवर दबाव → ब्राझील आणि पश्चिम आशियाकडे विविधीकरणाचा प्रयत्न.
भारताचा धोरणात्मक प्रतिसाद (India's Strategic Response)	**पुढील मार्ग (Way Forward)**

• **बाजार विविधीकरण (Market diversification):** 27 जानेवारी 2026 रोजी **भारत–EU मुक्त व्यापार करार (FTA)** यशस्वीपणे पूर्ण → 450 दशलक्ष युरोपियन ग्राहकांसाठी 99% भारतीय वस्तूंना शून्य-शुल्क प्रवेश. • **MSME क्षेत्राचे संरक्षण (MSME shock-absorption):** पतपुरवठा + तरलता वाढवणे → निर्यातदारांना वित्तीय मदत + ई-कॉमर्स निर्यातीसाठी पाठबळ. • **धोरणात्मक स्वदेशी (Strategic Swadeshi):** PLI योजना + आयात पर्याय (Import substitution) → अंतर्गत लवचिकता निर्माण करणे.	• **अल्पकालीन (Short-term):** निर्यात सवलत + MSME क्षेत्राचे अस्तित्व टिकवणे → रोजगारावर होणारा परिणाम रोखणे. • **मध्यमकालीन (Medium-term):** 27 जानेवारी 2026 रोजी स्वाक्षरी झालेल्या भारत-युरोपियन युनियन कराराची अंमलबजावणी → मागणीच्या भूगोलात विविधीकरण. • **दीर्घकालीन (Long-term):** भारताला सेमीकंडक्टर, ग्रीन-टेक आणि महत्त्वपूर्ण पुरवठा साखळीमध्ये (Critical supply chains) अपरिहार्य बनवणे.

2. पर्यावरण आणि हवामान धोरणे: हरित संरक्षणवाद (Environmental & Climate Policies: Green Protectionism)

पार्श्वभूमी आणि वैचारिक आराखडा (Background & Conceptual Framework)

- **हरित संरक्षणवादाकडे कल (Green Protectionism Shift):** पर्यावरण निकषांनी आयात शुल्काची (Tariffs) जागा घेतली आहे → कार्बन तीव्रता (Carbon intensity) आणि जंगलतोड विरोधी नियम (Deforestation rules) हे बिगर-शुल्क अडथळे (Non-tariff barriers) म्हणून काम करत आहेत.
- **CBDR संघर्ष (CBDR Conflict):** विकसित देशांकडून एकतर्फी हवामान उपाययोजना → ऊर्जा संक्रमणाचा खर्च विकसनशील अर्थव्यवस्थांवर लादला जात आहे → 'समानतेच्या तत्त्वाचे' (Equity principle) उल्लंघन.

भारतावर परिणाम करणारी प्रमुख जागतिक साधने (Key Global Instruments Affecting India)

युरोपियन युनियनची 'कार्बन बॉर्डर ॲडजस्टमेंट मेकॅनिझम' (EU's CBAM):

- **निर्णायक टप्पा (Defensive Phase) (Jan 2026):** आयातीसाठी अनिवार्य कार्बन प्रमाणपत्रे → EU ETS (~€88/tonne) दरांशी जोडलेली.
- **औद्योगिक परिणाम (Industrial Impact):** पोलाद आणि ॲल्युमिनियमच्या खर्चात 20–35% वाढ → किमतीच्या स्पर्धात्मकतेत घट.
- **कोळसा अवलंबित्व सापळा (Coal Dependence Trap):** ~70% वीज कोळशावर आधारित → उत्पादनांमध्ये उच्च कार्बन उत्सर्जन → भारताला सर्वाधिक CBAM स्लॅबचा फटका.
- **धोरणात्मक कडकपणा (Policy Rigidity):** भारत–EU FTA असूनही कोणतीही सवलत नाही → युरोपियन युनियनकडून WTO-सुसंगततेचा दावा.

इतर जागतिक हरित अडथळे (Other Global Green Barriers) (2025–26):

- **EU जंगलतोड नियमन (EUDR):** जिओ-टॅगिंग + ट्रेसेबिलिटी → MSMEs साठी पालनाचा खर्च उत्पादनाच्या मूल्यापेक्षा जास्त.
- **UK कार्बन बॉर्डर टॅक्स:** CBAM चे अनुकरण → इंजिनिअरिंग निर्यातीवर अतिरिक्त दबाव.
- **US इन्फ्लेशन रिडक्शन ॲक्ट (IRA):** ~$370 अब्ज अंतर्गत सबसिडी → भारतीय क्लीन-टेकसाठी अमेरिकन बाजारपेठेत प्रवेश मिळवणे कठीण.

भारताच्या हितावर होणारे थेट परिणाम (Direct Effects on India's Interests)	**भारताच्या धोरणात्मक उपाययोजना (India's Strategic Counter-Measures - Way Forward)**
• **खर्च फायद्याची घसरण (Erosion of Cost Advantage):** कमी खर्चातील उत्पादनाचा फायदा संपुष्टात → निर्यात स्पर्धात्मकतेचे नुकसान. • **तंत्रज्ञान अवलंबित्व जोखीम (Technological Dependency Risk):** पाश्चात्य देशांच्या पेटंट असलेल्या हरित तंत्रज्ञानाचा सक्तीने अवलंब → "हरित तांत्रिक वसाहतवाद" (Green technological colonialism). • **FDI वळवण्याची भीती (FDI Diversion Threat):** कंपन्या हरित ग्रीड्स असलेल्या देशांना (व्हिएतनाम, ब्राझील) पसंती देऊ शकतात → भारताचे उत्पादन क्षेत्रातील गुंतवणूक गमावण्याची शक्यता.	• **संक्रमणकालीन बफर (Transitional Buffer):** भारत–EU FTA अंतर्गत €500 दशलक्षचे मदत पॅकेज → MSME क्षेत्राचे हरित श्रेणीसुधार (Green upgradation). • **राष्ट्रीय कार्बन बाजार (National Carbon Market):** देशांतर्गत कार्बन किंमत यंत्रणा → संक्रमणासाठी लागणारे भांडवल भारतामध्येच जतन करणे. • **बहुपक्षीय विरोध (Multilateral Pushback):** BASIC (ब्राझील, दक्षिण आफ्रिका, भारत, चीन) भागीदारांसह WTO मध्ये विवाद दाखल करणे → जागतिक व्यापार संघटनेत एकतर्फी निर्णयांना आव्हान देणे.

	• **हरित औद्योगिक केंद्रबिंदू (Green Industrial Pivot):** राष्ट्रीय हरित हायड्रोजन मिशन → 'ग्रीन स्टील' आणि खते उत्पादन → दीर्घकालीन CBAM मधून मुक्ती.

3. स्थलांतर आणि कामगार नियम (Immigration & Labour Norms)

पार्श्वभूमी आणि जागतिक संदर्भ: मोठा बदल (Background & Global Context: The Shift) • **मूल्य-आधारित स्थलांतर (Value-based migration):** विकसित अर्थव्यवस्था आता केवळ उच्च-कौशल्य आणि उच्च-वेतन असलेल्या स्थलांतरितांना प्राधान्य देत आहेत → कामगार प्रवेश आता संख्येपेक्षा उत्पादकतेशी जोडला गेला आहे. • **कामगार बाजारपेठांचे राष्ट्रीयीकरण (Nationalisation of labour markets):** GCC (खाती देश) आणि इतर देशांनी कौशल्य पडताळणी कडक केली आहे → कमी-कौशल्य असलेल्या स्थलांतराचा काळ संपत चालला आहे.	**प्रमुख जागतिक कल (Key Global Trends)** • **अमेरिकन व्हिसाचे 'प्रीमियमायझेशन' (US visa premiumisation):** H-1B व्हिसा शुल्क $100,000 पर्यंत वाढले → उच्च-पगाराच्या नोकऱ्यांसाठी एक प्रकारे प्रवेश बंदी (Gatekeeping) → भारतीय IT क्षेत्रासाठी मोठा आर्थिक धक्का. • **युरोपचा कौशल्याकडे ओढा (European skill pull):** युरोपियन युनियनचा हालचालींवर भर → **भारत-EU गतिशीलता करार (India–EU Mobility Pact - Jan 2026)** → विद्यार्थ्यांसाठी कोणतीही मर्यादा नाही + संशोधकांसाठी जलद प्रक्रिया → वृद्ध होत चाललेल्या कार्यबलावर उपाय. • **GCC कामगार नियम कडक (GCC labour tightening):** एकत्रित GCC कामगार कायदा (2026) → ब्लू-कॉलर स्थलांतरितांसाठी अनिवार्य कौशल्य चाचण्या → संख्येपेक्षा गुणवत्तेवर भर.
भारताच्या हितावर होणारे परिणाम (Impact on India's Interests) • **IT क्षेत्राची पुनर्रचना (IT sector restructuring):** अमेरिकन व्हिसा खर्चामुळे वार्षिक ~$2 अब्जचा अतिरिक्त बोजा → परदेशातील प्रकल्पांवर प्रत्यक्ष उपस्थिती महागली → **ग्लोबल कॅपेबिलिटी सेंटर्स (GCCs)** द्वारे कामाचे केंद्र पुन्हा भारतात स्थलांतरित होत आहे. • **परकीय चलनाच्या (Remittances) स्वरूपात बदल:** विक्रमी $136 अब्ज (आर्थिक वर्ष 2025) → यातील >50% उच्च-उत्पन्न असलेल्या अर्थव्यवस्थांमधून → पाश्चात्य व्हिसा राजकारणाप्रती संवेदनशीलता वाढली आहे. • **ब्रेन सर्क्युलेशन (Brain circulation):** अल्पकालीन अडथळ्यांमुळे अनुभवी प्रतिभा भारतात परतत आहे → डीप-टेक आणि AI स्टार्टअप्सची निर्मिती → बौद्धिक भांडवलात निव्वळ वाढ.	**भारताचा धोरणात्मक प्रतिसाद (India's Strategic Response)** • **लक्ष्यित गतिशीलता करार (Targeted mobility deals):** स्थलांतर आणि गतिशीलता भागीदारी करार (MMPAs) → समर्पित कोटा + बहु-वर्षीय व्हिसा → 27 युरोपियन देश यात सहभागी. • **डिजिटल कामगार मुत्सद्देगिरी (Digital labour diplomacy):** GCC पोर्टल्ससह 'e-Migrate 2.0' चे एकत्रीकरण → पूर्व-प्रमाणन (Pre-certification) + मध्यस्थांचे निर्मूलन. • **जागतिक कौशल्य मॅपिंग (Global skill mapping): प्रवासी कौशल्य विकास योजना (2026)** → मागणी असलेल्या कॉरिडॉरनुसार प्रशिक्षण (उदा. जर्मनीसाठी आरोग्यसेवा; इस्रायलसाठी बांधकाम क्षेत्र). • **देशांतरित जनसमूह फिनटेक कणा (Diaspora fintech backbone):** 'इंडिया स्टॅक'ची (UPI, डिजिटल ID) निर्यात → व्हिसा निर्बंध असूनही अडथळ्याविना परकीय चलन (Remittances) पाठवण्याची सुविधा.

4. प्रादेशिक अस्थिरता (Regional Instability)

संदर्भ (Context)

- **रशिया–युक्रेन: प्रदीर्घ कोंडी (Grinding Stalemate):** थकवणारे युद्ध (2022–26) → जमिनीवरील बदलाचे प्रमाण अत्यल्प → **अलास्का शिखर परिषद (ऑगस्ट 2025)** नंतर शांतता कराराशिवाय युद्ध गोठलेले (Freeze) → रशियावर निर्बंध कायम → रशियाचा चीनशी वाढलेला घनिष्ठ संवाद.
- **इस्रायल–पॅलेस्टाईन: नाजूक गाझा विश्रांती (Fragile Gaza Pause):** युद्धविराम (जानेवारी 2025) → अस्थिर शांतता → NCAG (गाझासाठी तंत्रज्ञ प्राधिकरण) चा प्रस्ताव → अंतर्गत कट्टरपंथियांमुळे 'द्वि-राष्ट्र तोडगा' (Two-State Solution) अद्याप रखडलेला.

- **पश्चिम आशिया: इस्रायल–इराण छुप्या युद्धाचा शेवट (Israel–Iran Shadow War):** छुप्या युद्धाकडून थेट हल्ल्यांकडे वाटचाल (2025 चा मध्य) → अडथळ्यांवर आधारित संतुलन (Deterrence-heavy equilibrium) → 'प्रतिकार अक्ष' (Axis of Resistance) कडून तांबडा समुद्र आणि बाब अल-मंदेबला धोका.

भारताच्या राष्ट्रीय हितावर होणारे परिणाम (Impacts on India's National Interests)

ऊर्जा सुरक्षा आणि महागाई (Energy Security & Inflation):

- **रशियन तेलावर अवलंबित्व:** कच्च्या तेलाची ~40% आयात रशियातून (जानेवारी 2026) → महागाई नियंत्रण विरुद्ध दुय्यम निर्बंधांची (Secondary sanction) जोखीम.
- **किमतींमधील अस्थिरता:** पश्चिम आशियातील तणावामुळे ब्रेंट क्रूड $95–100 वर → वित्तीय तूट (Fiscal deficit) + जीवनावश्यक वस्तूंच्या महागाईत वाढ.

व्यापार आणि लॉजिस्टिक्स (Trade & Logistics):

- **तांबड्या समुद्रातील व्यत्यय:** हुथी (Houthi) हल्ले → जहाजांना वळसा (Cape route) घालून प्रवास → वाहतूक वेळेत 10–14 दिवसांची वाढ → मालवाहतूक खर्चात (Freight cost) 20–25% वाढ.
- **कनेक्टिव्हिटीला फटका:** लेवांत (Levant) भागातील असुरक्षिततेमुळे IMEC प्रकल्प रखडलेला → 'बीआरआय'ला (BRI) पर्याय देण्यात विलंब.

भारतीय देशांतरित जनसमूह आणि परकीय चलन (Diaspora & Remittances):

- **देशांतरित जनसमूहाची असुरक्षितता:** आखाती देशांमध्ये ~9 दशलक्ष भारतीय → वारंवार होणारी सुटका (Evacuations) → 'ऑपरेशन अजय' + लेबनॉन/सीरिया मोहिमा (डिसेंबर 2024).
- **परकीय चलन (FX) स्थिरता जोखीम:** $136 अब्जचे परकीय चलन (~3% GDP) → युद्धाच्या वाढत्या व्याप्तीमुळे या उत्पन्नाला धोका.

पुढील मार्ग: भारताचा धोरणात्मक आराखडा (Way Forward: India's Strategic Blueprint)

- **धोरणात्मक स्वायत्तता 2.0 (Strategic Autonomy 2.0):** निष्क्रीय तटस्थतेकडून हितसंबंध-प्रेरित सक्रियतेकडे वाटचाल → रशिया–EU आणि इस्रायल–इराण या दोन्ही आघाड्यांशी समांतर संवाद.
- **मार्गांचे विविधीकरण (Route Diversification):** INSTC (आंतरराष्ट्रीय उत्तर-दक्षिण परिवहन कॉरिडॉर) जलदगतीने कार्यान्वित करणे → सुएझ/तांबड्या समुद्रातील अडथळ्यांविरुद्ध सुरक्षा कवच.
- **बहुपक्षीय मुत्सद्देगिरी (Multilateral Diplomacy): ब्रिक्स (BRICS) 2026** आणि 'व्हॉईस ऑफ ग्लोबल साऊथ' व्यासपीठांचा वापर → तणाव कमी करण्यासाठी आणि सुधारित बहुपक्षीयतेसाठी दबाव निर्माण करणे.
- **ऊर्जा धक्क्यांविरुद्ध सुरक्षा (Energy Shock Buffers):** धोरणात्मक पेट्रोलियम साठा (SPR) वाढवणे (90-दिवसांचा साठा) → पश्चिम आशियातील संकटांपासून संरक्षण.
- **DPI-आधारित परस्परावलंबित्व:** आखाती देशांशी 'इंडिया स्टॅक' मुत्सद्देगिरी → भारताच्या स्थिरतेमध्ये या देशांचे आर्थिक हितसंबंध गुंतवणे.

5. शेजारील देशांतील अस्थिरता (Neighborhood Instability)

संदर्भ: शेजारील अस्थिरता (Context: Neighborhood Instability - Jan 2026)

- **बांगलादेश: अंतरिम विरोधाभास (Interim Paradox):** 2024 मधील सत्तांतरानंतर युनूस यांच्या नेतृत्वाखालील अंतरिम सरकार → 12 फेब्रुवारी 2026 रोजी निवडणुका नियोजित → अवामी लीगवर बंदी + जमात-ए-इस्लामीचे पुनरुत्थान → अल्पसंख्याकांवर हल्ले + जमावाचा हिंसाचार.
- **नेपाळ: 'जेन झी' रिसेट (Gen Z Reset):** सप्टेंबर 2025 मधील रस्त्यावरील आंदोलने → ओली यांचा राजीनामा → मार्च 2026 च्या निवडणुकांपर्यंत अंतरिम शासन → प्रखर राष्ट्रवादाचा पुरस्कार + उच्चभ्रू गटाकडून विरोध.
- **पाकिस्तान: कायमस्वरूपी कोंडी (Permanent Deadlock):** राजकीय अर्धांगवायू + आर्थिक संकट → बलुचिस्तान/KP (खैबर पख्तुनख्वा) मध्ये अशांतता → 'ऑपरेशन सिंदूर' (मे 2025) नंतरची परिस्थिती → युद्धविराम नाजूक → सिंधू जल करार (IWT) स्थगित.
- **म्यानमार: संरचनात्मक कोसळणे (Structural Collapse):** नागरी युद्धाची व्याप्ती वाढली → लष्करी राजवटीचे (Junta) नियंत्रण <50% क्षेत्रावर → मुक्त संचार व्यवस्था (FMR) स्थगित → IMT आणि कालादान प्रकल्प रखडले.

भारताच्या राष्ट्रीय हितावर होणारे परिणाम (Impacts on India's National Interests)

सुरक्षा आणि सीमा व्यवस्थापन (Security & Border Management):

- **निर्वासितांचा दबाव:** बांगलादेश आणि म्यानमारमधील अस्थिरतेमुळे पश्चिम बंगाल, मिझोराम आणि मणिपूरमध्ये

पुढील मार्ग (Way Forward)

- **सक्रिय व्यवहारवाद (Proactive Pragmatism):** केवळ सरकार-ते-सरकार संबंधांच्या पलीकडे जाऊन विरोधी पक्ष, तरुण आणि नागरी समाजाशी संवाद → भारताबाबतच्या चुकीच्या धारणांचे निराकरण.
- **लोक-केंद्रित मदत (People-centric Aid):** कर्ज पुरवठ्याऐवजी (LoCs) उच्च-प्रभावी समुदाय विकास

निर्वासितांचा ओघ → लोकसंख्याशास्त्रीय बदल + संसाधनांवर ताण. • **दहशतवादाचे पुनरुत्थान:** प्रशासकीय पोकळीमुळे काश्मीरमधील दहशतवादी लॉन्चपॅड्स पुन्हा सक्रिय → मे 2025 मध्ये तणावात वाढ. **आर्थिक आणि पायाभूत सुविधांमधील व्यत्यय (Economic & Infrastructure Disruptions):** • **कनेक्टिव्हिटी ठप्प:** IMT महामार्ग + बांगलादेश रेल्वे दुवे रखडले → 'ॲक्ट ईस्ट' धोरणाला फटका. • **व्यापारातील अस्थिरता:** पेट्रापोल-बेनापोल सीमा बंद + नेपाळमधील व्यत्यय → कृषी आणि कापड क्षेत्रात नुकसान. **धोरणात्मक वेढा (Strategic Encirclement):** • **चीनचा प्रभाव:** राजकीय अस्थिरतेचा गैरफायदा घेत चीनकडून कर्जमाफी + पायाभूत सुविधांसाठी कर्जे → नेपाळ आणि मालदीवमध्ये 'बीआरआय'चा (BRI) वाढता ठसा.	प्रकल्पांकडे (HICDP) वळणे → तळागाळात सदिच्छा निर्माण करणे. • **डिजिटल परस्परावलंबित्व (Digital Interdependence):** 'इंडिया स्टॅक' एकत्रीकरणाचा विस्तार → 2026 पर्यंत 5 नवीन शेजारील देशांचे लक्ष्य → सत्ता बदलली तरी टिकणारे संबंध प्रस्थापित करणे. • **सीमा सुरक्षा बळकट करणे (Border Hardening):** म्यानमार-बांगलादेश सीमेवर स्मार्ट फेंसिंग + देखरेख → अमली पदार्थ आणि बंडाखोरीला आळा घालणे. • **सुरक्षित पर्यायांची निवड (Security of Choice):** शेजारील देशांवरील अवलंबित्व कमी करणे → भूतान-नेपाळ वीज बाजारपेठ मजबूत करणे → राजकारणापलीकडे जाऊन जलविद्युत करारांचे जतन करणे.

एकध्रुवीय जगासमोरील आव्हाने (Challenges Before a Unipolar World)

- **एकध्रुवीय वर्चस्वाची घसरण (Erosion of Unipolar Dominance):** अमेरिका अजूनही सर्वात मोठी शक्ती आहे → मात्र जागतिक व्यवस्था लागू करण्याची क्षमता कमी होत आहे → 'जी-झिरो' (G-Zero) जगाचा उदय.
- **महासत्तांमधील स्पर्धेचे पुनरागमन (Return of Great-Power Rivalry):** रशिया (युरेशिया) + चीन (इंडो-पॅसिफिक) → अमेरिकेच्या नेतृत्वाखालील 'यथास्थितीला' (Status quo) थेट आव्हान.
- **ग्लोबल साऊथची धोरणात्मक स्वायत्तता (Strategic Autonomy of Global South):** भारत, ब्राझील, इंडोनेशिया आणि दक्षिण आफ्रिकेचा कोणत्याही गटाच्या राजकारणात सामील होण्यास नकार → 'अलिप्ततावाद 2.0'.
- **एकध्रुवीयतेकडून बहुध्रुवीयतेकडे (From Unipolarity to Multiplexity):** सत्तेचे विविध क्षेत्रांमध्ये विकेंद्रीकरण → प्रादेशिक नेते स्थानिक व्यवस्था हाताळत आहेत → कोणताही एक जागतिक 'स्टेबिलायझर' नाही.
- **जागतिकीकरणाच्या सर्वसंमतीचा अंत (End of Globalization Consensus):** मुक्त व्यापाराची जागा आर्थिक राष्ट्रवादाने घेतली आहे → सबसिडी, आयात शुल्क आणि औद्योगिक धोरणे (उदा. क्लीन-टेक).
- **व्यापाराचे शस्त्रीकरण (Weaponization of Trade):** निर्बंध, निर्यात नियंत्रण आणि आयात शुल्काची धमकी → जागतिक व्यापार संघटनेच्या (WTO) नियमांचे खच्चीकरण.
- **डॉलरच्या वर्चस्वावर ताण (Dollar Dominance Under Strain):** स्थानिक चलनात व्यापार + कर्जाचा ताण → अमेरिकेच्या आर्थिक वर्चस्वाला हळूहळू मिळणारे आव्हान.
- **बहुपक्षीय अर्धांगवायू (Multilateral Paralysis):** UNSC आणि G20 मध्ये सर्वसंमती मिळवण्यात अपयश → जागतिक प्रशासनामध्ये नेतृत्वाची पोकळी.
- **तंत्रज्ञान विखंडन (Technology Fragmentation):** AI कडे 'सार्वभौम मालमत्ता' म्हणून पाहिले जात आहे → डिजिटल गट + डेटा स्थानिकीकरण (Data localization).
- **महत्त्वपूर्ण खनिजांचे भू-राजकारण (Critical Mineral Geopolitics):** लिथियम, कोबाल्ट आणि दुर्मिळ खनिजांसाठी स्पर्धा → खनिज आघाड्या → पुरवठ्यातील व्यत्यय (Supply shocks).
- **वैधतेचे संकट (Legitimacy Crisis):** एकध्रुवीय व्यवस्था ही 'पश्चिम-केंद्रित' असल्याचे मानले जात आहे → ग्लोबल साऊथकडून स्वीकारार्हतेत घट.
- **सुरक्षेचा अतिविस्तार (Security Overstretch):** युरोप, पश्चिम आशिया आणि इंडो-पॅसिफिकमधील अमेरिकेच्या वाढत्या वचनबद्धता → ही स्थिती टिकवून ठेवण्याचे आव्हान.

सोव्हिएत युनियनच्या विघटनाचा जागतिक घडामोडींवर झालेला परिणाम (Impact of Disintegration of the USSR on World Affairs)

- **द्विध्रुवीय जगाचा अंत (End of Bipolar World):** अमेरिका-सोव्हिएत युनियनमधील स्पर्धेचा अंत → अमेरिकेच्या नेतृत्वाखालील एकध्रुवीय व्यवस्थेचा (Unipolar order) उदय.

- **अमेरिकेचे धोरणात्मक वर्चस्व (US Strategic Dominance):** NATO चा विस्तार + जागतिक स्तरावरील हस्तक्षेप → अमेरिकेच्या सत्तेवर असलेल्या मर्यादांमध्ये घट.
- **नवीन राज्यांचा उदय (Birth of New States):** 15 नवीन प्रजासत्ताक अस्तित्वात आले → सीमा विवाद + राष्ट्र उभारणीतील आव्हाने (उदा. युक्रेन, कॉकासस).
- **युरेशियामध्ये सत्तेची पोकळी (Power Vacuum in Eurasia):** केंद्र सरकारच्या कमकुवत नियंत्रणामुळे वांशिक संघर्ष → (उदा. चेचन्या, नागोर्नो-काराबाख).
- **जागतिक सुरक्षा संरचनेत बदल (Shift in Global Security Architecture):** NATO चे महत्त्व वाढले → रशिया आणि पश्चिम देशांमधील अविश्वासाची दरी अधिक रुंदावली.
- **साम्यवादाची पीछेहाट (Decline of Communism):** विचारधारेचा पराभव → उदारमतवादी लोकशाही आणि बाजार अर्थव्यवस्था यांना जागतिक मॉडेल म्हणून स्वीकारले गेले.
- **जागतिकीकरणाला वेग (Acceleration of Globalization):** माजी समाजवादी अर्थव्यवस्थांचे जागतिक भांडवलशाहीत विलीनीकरण → IMF आणि जागतिक बँकेचा (World Bank) वाढता प्रभाव.
- **सोव्हिएत-उत्तर क्षेत्रातील आर्थिक अस्थिरता (Economic Instability in Post-Soviet Space):** 'शॉक थेरपी' (Shock therapy) सुधारणा → विषमता वाढली + 'ओलिगार्क' (Oligarchs - धनदांडगे) वर्गाचा उदय.
- **ऊर्जा भू-राजकारण (Energy Geopolitics):** रशिया प्रमुख तेल आणि वायू पुरवठादार म्हणून उदयाला आला → युरोपवर ऊर्जेचा धोरणात्मक प्रभाव.
- **संयुक्त राष्ट्रांमधील (UN) सत्तेचे समीकरण बदलले:** व्हेटो (Veto) अधिकाराचा वापर आणि संघर्षात घट → पाश्चात्य देशांच्या अजेंडा-सेटिंगचे वर्चस्व.
- **जागतिक स्तरावर समाजवादी चळवळी कमकुवत झाल्या:** डाव्या पक्षांनी आपला वैचारिक आधार गमावला.
- **राष्ट्रवाद आणि अस्मितेच्या राजकारणाचा उदय (Rise of Nationalism & Identity Politics):** विचारधारेची जागा वांशिक आणि सभ्यतांच्या अस्मितेने घेतली.
- **भविष्यातील संघर्षांची बीजे (Seeds of Future Conflicts):** NATO विस्तार + रशियाची नाराजी → युक्रेन संकटाची पार्श्वभूमी तयार झाली.
- **बहुध्रुवीयतेकडे वाटचाल (Move Towards Multipolarity):** चीनचा उदय + रशियाचे पुनरुज्जीवन → एकध्रुवीय क्षणांची (Unipolar moment) घसरण.

भारतीय देशांतरित जनसमूह (Indian Diaspora)

स्थिती आणि श्रेणी (Status & Categories)	सद्यस्थिती (Current Status - Jan 2024)

• **अनिवासी भारतीय (NRIs):** परदेशात राहणारे भारतीय नागरिक → भारतीय पासपोर्ट धारक → नोकरी/शिक्षण (उदा. आखाती देशांतील इंजिनिअर्स).
• **भारतीय वंशाचे व्यक्ती (PIOs):** भारतीय पूर्वज असलेले परदेशी नागरिक → 2015 मध्ये ओसीआय (OCI) मध्ये विलीनीकरण.
• **भारताचे ओव्हरसीज नागरिक (OCIs):** नागरिकत्व कायदा, 1955 अंतर्गत नोंदणीकृत → आजीवन व्हिसा + मालमत्तेचे अधिकार (मतदानाचा अधिकार नाही).
	• **एकूण देशांतरित जनसमूह (Total Diaspora):** 35.42 दशलक्ष.
	  ○ **NRIs:** 15.85 दशलक्ष.
	  ○ **OCIs/PIOs:** 19.57 दशलक्ष.
	• **प्रमुख यजमान क्षेत्रे (Major Host Regions):** अमेरिका (USA), ब्रिटन (UK), कॅनडा, ऑस्ट्रेलिया → आखाती देश (UAE, सौदी) → आग्नेय आशिया → कॅरिबियन.

भारतीय देशांतरित जनसमूहाचे महत्त्व (Significance of Indian Diaspora)

आर्थिक महत्त्व (Economic Significance):

- **परकीय चलन (Remittances):** $125 अब्ज (2023) → चालू खात्यातील तूट (CAD) स्थिर ठेवण्यास मदत → केरळ, पंजाब, उत्तर प्रदेशची जीवनवाहिनी.
- **गुंतवणूक चॅनेल:** स्टार्टअप्स + रिअल इस्टेट → एनआरआय (NRI) बाँड्स + थेट परकीय गुंतवणूक (FDI) ओघ.
- **कौशल्य आणि तंत्रज्ञान हस्तांतरण:** सिलिकॉन व्हॅली/आखाती देशांतील व्यावसायिक → VAIBHAV, VAJRA, PRABHASS यांसारखे उपक्रम.

धोरणात्मक आणि राजनैतिक महत्त्व (Strategic & Diplomatic Significance):

- **सॉफ्ट पॉवर प्रोजेक्शन:** भारतीय वंशाचे जागतिक नेते (उदा. ब्रिटन, अमेरिका) → भारताची प्रतिमा आणि प्रभाव वाढवणे.
- **द्विपक्षीय पूल:** व्यापार, शिक्षण, संरक्षण सहकार्यासाठी देशांतरित नेटवर्कचा वापर.
- **राजकीय वकिली (Political Advocacy):** इंडो-अमेरिकन लॉबी → धोरणात्मक समन्वय.

सामाजिक-सांस्कृतिक महत्त्व (Socio-Cultural Significance):

- **सांस्कृतिक राजदूत:** योग, सण, भाषा → आंतरराष्ट्रीय योग दिन.
- **नॅरेटिव्ह मॅनेजमेंट:** परदेशातील भारत-विरोधी चुकीच्या माहितीचे निराकरण करणे.
- **परोपकारी कार्य (Philanthropy):** कोविड मदत + शिक्षण + ग्रामीण विकास.

प्रमुख सरकारी उपक्रम (Major Government Initiatives)

- **प्रवासी भारतीय विमा योजना:** ₹10 लाख अपघात विमा कवच.
- **नो इंडिया प्रोग्राम (Know India Programme):** प्रवासी तरुणांसाठी (21–35 वर्षे) भारत दर्शन/ओळख.
- **विज्ञान आणि तंत्रज्ञान सहभाग (Science & Tech Engagement):**
  - **VAJRA:** जागतिक प्राध्यापकांसाठी भेट देण्याची सोय.
  - **PRABHASS:** परदेशातील आणि भारतातील संशोधन दुवे.
  - **VAIBHAV:** जागतिक भारतीय वैज्ञानिकांची शिखर परिषद.
- **प्रवासी भारतीय दिवस (Jan 9):** देशांतरित जनसमूहाचा सन्मान आणि ओळख.
- **भारतीय समुदाय कल्याण निधी (ICWF):** दूतावास स्तरावर संकटकाळात मदत.

मुख्य मुद्दे आणि आव्हाने (Key Issues & Challenges)

- **मतदान अधिकारावरील मर्यादा:** प्रत्यक्ष उपस्थितीची अट → कमी सहभाग.
- **कैद्यांच्या प्रत्यार्पणास विलंब:** करार असूनही तांत्रिक अडचणींमुळे होणारा उशीर.
- **रोजगार शोषण:** नोकरीतील फसवणूक + वेठबिगारी → आग्नेय आशियातील सायबर रॅकेट्स.
- **परतणाऱ्यांचे पुनर्वसन:** 2019–24 दरम्यान 5.95 लाख लोक परतले → राष्ट्रीय धोरणाचा अभाव.
- **विद्यार्थ्यांची असुरक्षितता:** 2018 पासून 403 मृत्यू → कल्याण आणि सुरक्षिततेतील त्रुटी.

पुढील मार्ग (Way Forward)

- **रिमोट वोटिंग:** अनिवासी भारतीयांसाठी (NRIs) ETPBS सुविधा → लोकशाही समावेशन.
- **कैदी हस्तांतरण सुधारणा:** सोपे करार + सक्रिय मुत्सद्देगिरी.
- **रोजगार फसवणूक नियंत्रण:** भरती करणाऱ्यांचे प्रमाणीकरण (Recruiter Certification) + सत्यापित पोर्टल्स.
- **राष्ट्रीय पुनर्वसन धोरण:** केरळ मॉडेलचा अवलंब → कौशल्य + कर्ज + नोकऱ्या.
- **विद्यार्थी कल्याण आराखडा:** नोंदणी + हेल्पलाइन + कायदेशीर मदत.
- **इमिग्रेशन बिल 2024 (Emigration Bill 2024):** 1983 च्या कायद्याची जागा घेणे → विद्यार्थ्यांची गतिशीलता + डिजिटल कामगार.

6. महत्त्वाच्या आंतरराष्ट्रीय संस्था, एजन्सी आणि मंच - त्यांची संरचना आणि जनादेश

संयुक्त राष्ट्र (United Nations - UN)

पार्श्वभूमी / उगम (Background / Origin)

- **दुसऱ्या महायुद्धानंतरची जागतिक व्यवस्था (Post-WWII Global Order):** २४ ऑक्टोबर १९४५ रोजी स्थापना → 'लीग ऑफ नेशन्स'ची जागा घेतली → भविष्यातील युद्धे रोखणे हा मुख्य हेतू.
- **सनद-आधारित प्रणाली (Charter-based System):** संयुक्त राष्ट्रांची सनद हा संस्थापक करार → १९३ सदस्य देश यातील तत्त्वांनी बांधील आहेत.

उद्दिष्टे (Mandate / Objectives)

- **शांतता आणि सुरक्षा (Peace & Security):** मुत्सद्देगिरी + निर्बंध + शांतता रक्षण (Peacekeeping) → सामूहिक सुरक्षा.
- **मानवी हक्क (Human Rights):** UDHR (मानवी हक्कांचा सार्वत्रिक जाहीरनामा) → नागरी, राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक हक्क.
- **शाश्वत विकास (Sustainable Development):** SDGs (अजेंडा २०३०) → गरिबी निर्मूलन, हवामान कृती आणि समावेशन.
- **मानवतावादी कृती (Humanitarian Action):** संघर्ष आणि आपत्ती निवारण → UNHCR, WFP, UNICEF द्वारे मदत.

संरचना / मुख्य अंग (Structure / Principal Organs)

- **UNGA (आमसभा):** १९३ सदस्य → 'एक देश-एक मत' तत्त्व → धोरण आणि बजेट निश्चिती (निर्णय बंधनकारक नाहीत).
- **UNSC (सुरक्षा परिषद):** १५ सदस्य → P5 देशांकडे 'व्हेटो' (Veto) अधिकार + १० निवडून आलेले सदस्य → शांततेबाबतचे निर्णय बंधनकारक.
- **ECOSOC (आर्थिक आणि सामाजिक परिषद):** आर्थिक, सामाजिक आणि पर्यावरणीय समन्वय.
- **ICJ (आंतरराष्ट्रीय न्यायालय):** न्यायिक अंग → देशांमधील विवादांवर निकाल → हेग (The Hague) येथे मुख्यालय.

- **आंतरराष्ट्रीय कायदा (International Law):** निकष निश्चित करणे + विवादांचे निराकरण → ICJ (आंतरराष्ट्रीय न्यायालय).
- **जागतिक सहकार्य (Global Cooperation):** हवामान बदल, महामारी, दहशतवाद आणि सायबर धोके यांवर एकत्रित काम.
- **वसाहतमुक्तीचा वारसा (Decolonisation Legacy):** आत्मनिर्णयाचा अधिकार → विश्वस्त प्रणाली (Trusteeship system).

- **सचिवालय (Secretariat):** प्रशासकीय संस्था → सरचिटणीस: अँटोनियो गुटेरेस.
- **विश्वस्त परिषद (Trusteeship Council):** १९९४ पासून निष्क्रिय.

भारत आणि संयुक्त राष्ट्र (India and the UN)

- **संस्थापक सदस्य (Founding Member):** बहुपक्षीयतेसाठी (Multilateralism) वचनबद्धता.
- **शांतता रक्षणात अग्रेसर (Peacekeeping Leader):** शांती सेनेमध्ये सर्वाधिक सैनिक योगदान देणाऱ्या देशांपैकी एक.
- **UNSC भूमिका:** अनेक वेळा 'अस्थायी सदस्य' म्हणून निवड → २०२१-२२ हा सर्वात अलीकडील कार्यकाळ.
- **ग्लोबल साऊथचा आवाज:** समानता, विकास आणि हवामान न्यायासाठी पुढाकार.
- **SDG अंमलबजावणी:** शाश्वत विकास उद्दिष्टांची राष्ट्रीय स्तरावर अंमलबजावणी आणि अहवाल सादर करणे.
- **सुधारणा प्रस्ताव आणि भारताची भूमिका (Reform Proposals & India's Stand)**
    - **UNSC सुधारणा:** स्थायी आणि अस्थायी जागांचा विस्तार → G4 (भारत, जपान, जर्मनी, ब्राझील) गटाचा दबाव.
    - **न्याय्य प्रतिनिधित्व:** आफ्रिका आणि आशिया खंडातील देशांचा समावेश वाढवणे.
    - **व्हेटोवर मर्यादा:** विशेषतः मानवतावादी संकटांच्या वेळी व्हेटो अधिकाराचा वापर मर्यादित करणे.
    - **कार्यक्षमता सुधारणा:** सुव्यवस्थित कार्यपद्धती + वेगवान निर्णय प्रक्रिया.

संयुक्त राष्ट्रांची सनद (UN Charter)

- **संस्थापक करार (Founding Treaty):** 26 जून 1945 रोजी स्वाक्षरी (सॅन फ्रान्सिस्को) → 24 ऑक्टोबर 1945 पासून अंमलबजावणी सुरू.
- **संयुक्त राष्ट्रांचे संविधान (Constitution of UN):** सर्वोच्च कायदेशीर आधार → संयुक्त राष्ट्रांच्या सर्व 193 सदस्यांवर बंधनकारक.
- **प्रस्तावनेचा दृष्टीकोन (Preamble Vision):** "येणाऱ्या पिढ्यांना युद्धाच्या भीषण संकटापासून वाचवणे."
- **मुख्य उद्दिष्टे [Article 1] (Core Purposes):** शांतता आणि सुरक्षा → मैत्रीपूर्ण संबंध → सहकार्य → मानवी हक्क.
- **प्रमुख तत्वे [Article 2] (Key Principles):** सार्वभौम समानता → बळाचा वापर न करणे → विवादांचे शांततापूर्ण निराकरण → अंतर्गत बाबींमध्ये हस्तक्षेप न करणे.
- **सामूहिक सुरक्षा (Collective Security):** सातव्या अध्यायांतर्गत (Chapter VII) सुरक्षा परिषदेचा अधिकार → बंधनकारक अंमलबजावणी.
- **शांततापूर्ण विवाद निवारण:** वाटाघाटी, मध्यस्थी, लवाद आणि आंतरराष्ट्रीय न्यायालय (ICJ).
- **मानवी हक्क आराखडा:** मानवी हक्कांचा सार्वत्रिक जाहीरनामा (UDHR) आणि आंतरराष्ट्रीय मानवी हक्क कायद्याचा आधार.
- **सदस्यत्व नियम:** प्रवेश, निलंबन आणि हकालपट्टीची प्रक्रिया.
- **दुरुस्ती प्रक्रिया:** 2/3 आमसभा (UNGA) बहुमत + सर्व P5 देशांसह 2/3 सदस्यांची मंजुरी आवश्यक.
- **सर्वोच्चता कलम [Article 103] (Supremacy Clause):** इतर कोणत्याही करारांपेक्षा संयुक्त राष्ट्रांची कर्तव्ये आणि बंधने अधिक प्रभावी/सर्वोच्च मानली जातील.

मुख्य आव्हाने / टीका (Key Challenges / Criticisms)

- **सुरक्षा परिषदेची (UNSC) वैधतेची कमतरता:** कालबाह्य झालेली सत्ता संरचना.
- **'व्हेटो'मुळे येणारा अर्धांगवायू (Veto Paralysis):** सीरिया, युक्रेन, गाझा यांसारख्या प्रकरणांत कारवाई करण्यात अपयश.
- **प्रशासकीय जडत्व (Bureaucratic Inertia):** कामात होणारी पुनरावृत्ती आणि संथ अंमलबजावणी.
- **मानवी हक्कांचे राजकीयीकरण:** मानवी हक्कांच्या मुद्द्यांवर निवडक पद्धतीने केली जाणारी छाननी.
- **निधीसाठी अवलंबित्व:** देणगीदार देशांचा धोरणांवर असणारा प्रभाव.

पुढील मार्ग (Way Forward)

- **सुरक्षा परिषद (UNSC) पुनर्रचना:** बहुध्रुवीय वास्तवाचे प्रतिबिंब उमटवणे → आफ्रिका आणि भारताला स्थायी सदस्यत्व देणे.
- **'व्हेटो' उत्तरदायित्व:** मानवतावादी संकटांच्या वेळी व्हेटोचा वापर न करण्यासाठी स्वयंस्फूर्त आचारसंहिता.
- **विकासाला प्राधान्य देणारी बहुपक्षीयता:** शाश्वत विकास उद्दिष्टे (SDGs) आणि हवामान वित्ताला प्राधान्य देणे.
- **वित्तीय शाश्वतता:** अंदाज लावता येईल असा निधी पुरवठा → देणगीदारांचा प्रभाव कमी करणे.
- **शांती सेना सुधारणा:** स्पष्ट आदेश आणि आधुनिक क्षमतांनी सुसज्ज करणे.

PRAYAAS

• **अंमलबजावणीतील कमकुवतपणा:** सक्तीने नियम लागू करण्याच्या क्षमतेवर मर्यादा. • **शांती सेनेतील त्रुटी (Peacekeeping Gaps):** संसाधनांची कमतरता आणि अस्पष्ट आदेश. • **समन्वयाचा अभाव:** विविध एजन्सींमधील परस्पर संवाद आणि नियोजनाची कमतरता. • **उत्तर-दक्षिण दरी (North–South Divide):** विकसित आणि विकसनशील देशांच्या अजेंडामधील असंतुलन. • **नवीन तंत्रज्ञानाची पोकळी:** AI (कृत्रिम बुद्धिमत्ता) आणि सायबर निकषांचा अभाव. • **संघर्ष निवारणाचा थकवा (Conflict Resolution Fatigue):** दीर्घकाळ चालणारी संकटे सोडवताना येणारी मर्यादा.	• **डिजिटल आणि सायबर निकष:** AI आणि सायबर युद्धासाठी संयुक्त राष्ट्रांच्या नेतृत्वाखालील आराखडा तयार करणे. • **ग्लोबल साऊथचे सक्षमीकरण:** अजेंडा ठरवताना समान संधी → देशांमधील विश्वास पुनर्स्थापित करणे.

संयुक्त राष्ट्र सुरक्षा परिषद (UNSC)

संरचना (Structure - What it is)

- **15-सदस्यीय संस्था:** 5 स्थायी (P5) + 10 अस्थायी (E10) सदस्य → निर्णय घेण्याचे केंद्रीकृत अधिकार.
- **व्हेटो अधिकार (Veto Power):** अमेरिका, ब्रिटन, फ्रान्स, रशिया, चीन → कोणत्याही एका देशाचा 'व्हेटो' कारवाई रोखू शकतो.
- **E10 सदस्य:** आमसभेने (UNGA) निवडलेले → 2-वर्षांचा कार्यकाळ → प्रादेशिक आवर्तनानुसार (Regional rotation).
- **मतदान नियम:** 9 सकारात्मक मते + कोणताही P5 व्हेटो नाही → महत्त्वपूर्ण निर्णयांचा स्वीकार.
- **फिरते अध्यक्षपद (Rotating Presidency):** मासिक आधारावर बदल → अजेंडा निश्चित करणे आणि प्रक्रियात्मक नियंत्रण.

उद्दिष्टे (Mandate / Objectives)	**कार्ये (Functions)**
• **प्राथमिक जबाबदारी:** आंतरराष्ट्रीय शांतता आणि सुरक्षा राखणे. • **संघर्ष प्रतिबंध आणि प्रतिसाद:** शांततेला असलेले धोके, शांततेचा भंग आणि आक्रमकता यांवर उपाय शोधणे. • **सामूहिक सुरक्षा:** संयुक्त राष्ट्रांच्या सनदेतील (UN Charter) कर्तव्यांची अंमलबजावणी करणे. • **कायदेशीर अधिकार:** सातव्या अध्यायांतर्गत (Chapter VII) बंधनकारक निर्णय घेणे.	• **शांतता रक्षण आदेश (Peacekeeping mandates):** मोहिमांना अधिकृत मान्यता देणे → व्याप्ती आणि नियमावली (Rules of engagement) निश्चित करणे. • **निर्बंध प्रणाली (Sanctions regimes):** आर्थिक, शस्त्रास्त्र आणि प्रवास बंदी → नियमांचे पालन करण्यासाठी दबाव निर्माण करणे. • **बळाचा वापर:** मुत्सद्देगिरी अपयशी ठरल्यास लष्करी कारवाईला परवानगी देणे. • **संघर्ष व्यवस्थापन:** युद्धविराम, मध्यस्थी आणि राजकीय मोहिमा राबवणे. • **दहशतवाद विरोधी लढा:** दहशतवादी याद्या तयार करणे + देखरेख समित्या नेमणे. • **न्यायिक संदर्भ:** काही मर्यादित प्रकरणांत आंतरराष्ट्रीय फौजदारी न्यायालयाकडे (ICC) खटले सोपवणे. • **संघर्षोत्तर प्रशासन:** संक्रमणकालीन प्रशासकीय व्यवस्था हाताळणे.
टीका / मर्यादा (Criticism / Limitations)	**पुढील मार्ग (Way Forward)**
• **'व्हेटो'मुळे येणारा अर्धांगवायू (Veto Paralysis):** P5 देशांमधील शत्रुत्वामुळे सीरिया, युक्रेन आणि गाझा यांसारख्या प्रकरणांत कोंडी. • **कालबाह्य रचना:** 1945 मधील भू-राजकारण प्रतिबिंबित करते, सध्याच्या बहुध्रुवीय वास्तवाचे नाही. • **ग्लोबल साऊथला वगळणे:** आफ्रिका, भारत किंवा लॅटिन अमेरिकेसाठी कोणतेही स्थायी सदस्यत्व नाही.	• **संरचनात्मक सुधारणा:** स्थायी आणि अस्थायी जागांचा विस्तार → आफ्रिका आणि भारताचा समावेश. • **व्हेटोवर निर्बंध:** नरसंहार किंवा मानवी हक्कांच्या गंभीर पायमल्लीच्या वेळी व्हेटो न वापरण्यासाठी स्वयंस्फूर्त आचारसंहिता. • **E10 सक्षमीकरण:** अजेंडा निश्चित करण्यामध्ये अस्थायी सदस्यांना अधिक महत्त्वाची भूमिका देणे. • **पारदर्शकता वाढवणे:** खुल्या चर्चा आणि उत्तरदायित्व सुधारणे.

• **निवडक अंमलबजावणी:** तत्त्वांपेक्षा सत्तेच्या राजकारणाला अधिक महत्त्व. • **वैधतेचे खच्चीकरण:** देश सुरक्षा परिषदेला बगल देऊन स्वतःचे गट किंवा प्रादेशिक आघाड्यांद्वारे निर्णय घेत आहेत. • **संकट काळात संथ प्रतिसाद:** मानवतावादी आणीबाणीच्या वेळी राजकीय कोंडीमुळे होणारा उशीर.	• **शांती सेना सुधारणा:** स्पष्ट आदेश आणि जलद तैनाती क्षमता (Rapid deployment). • **प्रादेशिक एकात्मता:** संकट काळात प्रतिसादासाठी AU (आफ्रिकन युनियन), EU, ASEAN यांसारख्या संस्थांशी औपचारिक सहकार्य.

UNESCO

संरचना (Structure)

- **संयुक्त राष्ट्रांची विशेष एजन्सी:** 1945 मध्ये स्थापना → 194 सदस्य देश.
- **प्रशासकीय संस्था:** जनरल कॉन्फरन्स (धोरण आणि बजेट) → कार्यकारी मंडळ (कार्यक्रमांची देखरेख).
- **सचिवालय:** महासंचालकांच्या (Director-General) नेतृत्वाखाली → मुख्यालय: पॅरिस.

उद्दिष्टे (Mandate / Objectives)	**कार्ये (Functions)**
• **शांततेचा प्रसार:** शिक्षण, विज्ञान आणि संस्कृतीच्या माध्यमातून शांतता प्रस्थापित करणे → "लोकांच्या मनात शांततेची उभारणी करणे." • **सांस्कृतिक आणि नैसर्गिक वारशाचे जतन:** सामायिक जागतिक वारशाचे रक्षण. • **अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा पुरस्कार:** स्वतंत्र मीडिया + माहिती मिळवण्याचा अधिकार. • **वैज्ञानिक सहकार्याला प्रोत्साहन:** शाश्वतता आणि नीतिमत्ता (Ethics) वाढवणे.	• **जागतिक वारसा करार (World Heritage Convention - 1972):** स्थळांची नोंदणी आणि संरक्षण. • **अमूर्त सांस्कृतिक वारसा (Intangible Cultural Heritage - 2003):** जिवंत परंपरांचे संरक्षण. • **शैक्षणिक निकष:** 'सर्वांसाठी शिक्षण' (Education for All), जागतिक नागरिकत्व शिक्षण. • **विज्ञान कार्यक्रम:** MAB (मॅन अँड बायोस्फीअर - जीवावरण राखीव क्षेत्र), सागरी विज्ञान. • **मीडिया आणि माहिती साक्षरता:** पत्रकारांची सुरक्षा, पत्रकारिता स्वातंत्र्य निर्देशांक.
टीका / मर्यादा (Criticism / Limitations)	**पुढील मार्ग (Way Forward)**
• **राजकीयीकरण:** वारसा स्थळांची नोंदणी आणि ठराव भू-राजकारणाने प्रभावित असणे. • **निधीच्या मर्यादा:** स्वयंस्फूर्त योगदानावर (Voluntary contributions) अवलंबित्व. • **अंमलबजावणीतील त्रुटी:** प्रत्यक्ष कारवाईच्या अधिकारांशिवाय केवळ संरक्षणाचे आवाहन. • **युरो-केंद्रित पूर्वग्रहाचे दावे:** वारसा स्थळांच्या यादीत प्रतिनिधित्वाचे असंतुलन.	• **निर्णय प्रक्रियेचे अ-राजकीयीकरण:** तांत्रिक निकषांना सर्वोच्च प्राधान्य देणे. • **शाश्वत वारसा व्यवस्थापन:** पर्यटन आणि संवर्धन यामध्ये समतोल राखणे. • **डिजिटल वारसा संरक्षण:** संग्रहण (Archives), भाषा आणि ज्ञान प्रणालींचे जतन. • **ग्लोबल साऊथचे समावेशन:** क्षमता बांधणी आणि न्याय्य पद्धतीने वारसा स्थळांची नोंदणी.

संयुक्त राष्ट्र निर्वासित उच्चायुक्त (UNHCR)

संरचना (Structure)

- **संयुक्त राष्ट्र एजन्सी (1950):** वेळोवेळी नूतनीकरण केला जाणारा जनादेश (Mandate) → मुख्यालय: जिनिव्हा.
- **नेतृत्व:** उच्चायुक्त (High Commissioner) → प्रादेशिक आणि देशांतर्गत कार्यालयांचे सहकार्य.
- **निधी:** मोठ्या प्रमाणावर राज्ये आणि देणगीदारांच्या स्वयंस्फूर्त योगदानावर (Voluntary contributions) अवलंबून.
-

उद्दिष्टे (Mandate / Objectives)	**कार्ये (Functions)**
• **निर्वासित आणि आश्रय घेणाऱ्यांचे संरक्षण:** सुरक्षा, अधिकार आणि सन्मान सुनिश्चित करणे. • **शाश्वत तोडगे (Durable solutions):** स्वयंस्फूर्त मायदेशी परतणे (Repatriation), स्थानिक एकत्रीकरण किंवा पुनर्वसन.	• **आणीबाणी प्रतिसाद:** संकटकाळात निवारा, अन्न, आरोग्य आणि संरक्षण पुरवणे. • **कायदेशीर संरक्षण:** निर्वासित दर्जा निश्चित करणे आणि 'नॉन-रिफाऊलमेंट' (बळजबरीने परत न पाठवणे) तत्त्वाचा पुरस्कार करणे.

• **राज्यहीनता कमी करणे (Statelessness reduction):** प्रतिबंध, ओळख आणि राष्ट्रीयत्व मिळवून देण्यासाठी प्रयत्न.	• **कॅम्प व्यवस्थापन आणि सेवा:** शिक्षण, उपजीविका आणि कागदपत्रांची पूर्तता. • **जागतिक समन्वय:** राज्ये आणि स्वयंसेवी संस्थांच्या (NGOs) सहकार्याने निर्वासित प्रतिसादाचे नेतृत्व. • **डेटा आणि धोरण:** 'ग्लोबल ट्रेंड्स' अहवाल आणि विस्थापन देखरेख.
टीका / मर्यादा (Criticism / Limitations) • **निधीमधील अस्थिरता:** देणगीदारांवरील अवलंबित्व → कार्यक्रमांच्या अंमलबजावणीत अनिश्चितता. • **प्रवेशावरील निर्बंध:** संघर्ष क्षेत्रांमध्ये यजमान देशांनी (Host-state) घातलेले निर्बंध. • **ओझ्याचे असमान वाटप:** विकसनशील देशांवर निर्वासितांचा विसंगत/अति भार. • **प्रदीर्घ विस्थापन:** संघर्षांवर राजकीय तोडगा काढण्याच्या मर्यादित क्षमता.	**पुढील मार्ग (Way Forward)** • **अंदाज वर्तवता येईल असा वित्तपुरवठा (Predictable financing):** बहु-वर्षीय निधी वचनबद्धता. • **जबाबदारीचे न्याय्य वाटप:** पुनर्वसनाचा विस्तार आणि यजमान देशांना अधिक पाठबळ. • **विकास-मानवतावादी दुवा (Development–humanitarian nexus):** नोकऱ्या, शिक्षण आणि समावेशन यावर भर. • **संघर्ष प्रतिबंध मुत्सद्देगिरी:** केवळ मदतीऐवजी संघर्षाच्या मूळ कारणांचे निराकरण करणे.

UNICEF

संरचना (Structure) • **संयुक्त राष्ट्र एजन्सी (1946):** बाल कल्याणासाठी कायमस्वरूपी जनादेश (Mandate). • **नियामक संस्था:** कार्यकारी मंडळ (36 सदस्य) → धोरण आणि अर्थसंकल्पीय देखरेख. • **सचिवालय:** कार्यकारी संचालक (Executive Director) → मुख्यालय: न्यूयॉर्क. • **निधी:** पूर्णपणे स्वयंस्फूर्त योगदानावर आधारित (सरकार आणि देणगीदार).	
जनादेश / उद्दिष्टे (Mandate / Objectives) • **बाल जगणे आणि विकास (Child survival & development):** आरोग्य, पोषण, पाणी आणि स्वच्छता. • **बाल संरक्षण (Child protection):** हिंसाचार, शोषण आणि बालमजुरीपासून संरक्षण. • **शिक्षण आणि समानता:** सार्वत्रिक प्रवेश सुनिश्चित करणे, विशेषतः मुलींसाठी. • **बाल हक्क वकिली:** 'संयुक्त राष्ट्र बाल हक्क करार' (UN Convention on the Rights of the Child - CRC) वर आधारित.	**कार्ये (Functions)** • **आरोग्य आणि पोषण:** लसीकरण, माता काळजी आणि कुपोषण नियंत्रण. • **शिक्षण सहाय्य:** आणीबाणी आणि अस्थिर राज्यांमध्ये शालेय शिक्षणाची उपलब्धता. • **WASH (वॉश):** स्वच्छ पाणी, स्वच्छता आणि आरोग्यदायी सवयींचे कार्यक्रम. • **आणीबाणी प्रतिसाद:** मुलांवर केंद्रित मानवतावादी मदत. • **डेटा आणि धोरण:** बाल विकास निर्देशांक, MICS सर्वेक्षण आणि वकिली.
टीका / मर्यादा (Criticism / Limitations) • **निधीवरील अवलंबित्व:** स्वयंस्फूर्त स्वरूपाच्या निधीमुळे कार्यक्रमांच्या अंमलबजावणीत अनिश्चितता. • **प्रवेशातील अडथळे:** संघर्ष क्षेत्रे आणि संबंधित राज्यांचे निर्बंध. • **अंमलबजावणीतील त्रुटी:** विविध प्रदेशांनुसार निकालांमध्ये तफावत. • **अतिविस्तार (Overstretch):** मर्यादित संसाधनांच्या तुलनेत वाढणारा जनादेश.	**पुढील मार्ग (Way Forward)** • **अंदाज वर्तवता येईल असा वित्तपुरवठा (Predictable financing):** देणगीदारांकडून बहु-वर्षीय निधीची वचनबद्धता. • **स्थानिक क्षमता बांधणी:** समुदाय-नेतृत्वाखालील बाल सेवा. • **डिजिटल वितरण:** मुलांसाठी शैक्षणिक तंत्रज्ञान (Ed-tech) आणि टेली-हेल्थ सुविधा. • **बाल हक्कांची कठोर अंमलबजावणी:** CRC अंतर्गत सदस्य देशांचे उत्तरदायित्व निश्चित करणे.

आंतरराष्ट्रीय न्यायालय (ICJ)

संरचना (Structure)

- **संयुक्त राष्ट्रांचे मुख्य न्यायिक अंग:** UN सनदे अंतर्गत 1945 मध्ये स्थापना.
- **न्यायपीठ (Bench):** 15 न्यायाधीश → UNGA आणि UNSC द्वारे निवड → 9 वर्षांचा कार्यकाळ.
- **प्रतिनिधित्वाचा नियम:** एकाच देशाचे दोन न्यायाधीश असू शकत नाहीत → जगातील प्रमुख कायदेशीर प्रणालींचे प्रतिनिधित्व सुनिश्चित केले जाते.
- **मुख्यालय (Seat):** द हेग, नेदरलँड्स.
- **तदर्थ (Ad hoc) न्यायाधीश:** जेव्हा एखाद्या खटल्यातील संबंधित देशाचा कोणताही न्यायाधीश न्यायपीठावर नसतो, तेव्हा त्या देशाला स्वतःचा न्यायाधीश नियुक्त करण्याची परवानगी असते.

उद्दिष्टे (Mandate / Objectives)

- **विवादांचे न्यायिक निराकरण:** केवळ सार्वभौम देशांमधील वादांचे निराकरण करणे.
- **सल्लागार मते (Advisory opinions):** UN च्या अंगभूत संस्था आणि विशेष एजन्सींना कायदेशीर मार्गदर्शन करणे.
- **आंतरराष्ट्रीय कायद्याचे राज्य:** करार, प्रथा आणि कायदेशीर तत्त्वांचा अर्थ लावणे.

कार्ये (Functions)

- **विवादास्पद अधिकार क्षेत्र (Contentious jurisdiction):** सीमा विवाद, सार्वभौमत्व आणि करारांचे उल्लंघन यासारखे खटले चालवणे.
- **सल्लागार अधिकार क्षेत्र (Advisory jurisdiction):** बंधनकारक नसलेली कायदेशीर मते देणे → UNSC, UNGA, WHO इत्यादींसाठी.
- **तात्पुरत्या उपाययोजना (Provisional measures):** अंतरिम आदेश → अपात्र हानी टाळण्यासाठी (उदा. कुलभूषण जाधव खटल्यात फाशीला दिलेली स्थगिती).
- **अर्थ लावणे आणि पुनरावृत्ती:** विनंती केल्यास निकालांचे स्पष्टीकरण देणे.
- **शांततापूर्ण विवाद निराकरण:** बळाचा वापर करण्याऐवजी कायदेशीर पर्याय उपलब्ध करून देणे.

टीका / मर्यादा (Criticism / Limitations)

- **संमती-आधारित अधिकार क्षेत्र:** देशांनी न्यायालयाचे अधिकार क्षेत्र स्वीकारणे आवश्यक आहे → यामुळे व्याप्ती मर्यादित होते.
- **अंमलबजावणीचे बंधन नाही:** निकालांची अंमलबजावणी देशांच्या सहकार्यावर अवलंबून असते → सक्तीने अंमलबजावणी करण्याची क्षमता कमकुवत आहे.
- **UNSC वरील अवलंबित्व:** अंमलबजावणीसाठी सुरक्षा परिषदेवर अवलंबून राहावे लागते → 'व्हेटो'च्या राजकारणामुळे प्रभावात घट होते.
- **संथ न्यायप्रक्रिया:** प्रदीर्घ कायदेशीर प्रक्रिया → निकाल लागण्यास उशीर होतो.
- **मर्यादित प्रवेश:** व्यक्ती आणि स्वयंसेवी संस्थांना (NGOs) खटला दाखल करण्यास मनाई आहे.

पुढील मार्ग (Way Forward)

- **अधिकार क्षेत्राची व्यापक स्वीकृती:** देशांना 'अनिवार्य अधिकार क्षेत्र' (Compulsory Jurisdiction) स्वीकारण्यासाठी प्रोत्साहित करणे.
- **वेगवान प्रक्रिया:** तातडीच्या वादांसाठी कालमर्यादा निश्चित करणे.
- **पालन करण्यासाठी प्रोत्साहन:** राजनैतिक आणि प्रतिष्ठेचा दबाव निर्माण करणारी यंत्रणा विकसित करणे.
- **कायदेशीर क्षमता बांधणी:** ग्लोबल साऊथच्या देशांना आंतरराष्ट्रीय खटल्यांमधील तांत्रिक कौशल्य मिळवण्यासाठी पाठबळ देणे.
- **ITLOS आणि लवादांशी समन्वय:** जागतिक विवाद निवारण प्रणालीमध्ये सुसूत्रता आणणे.

जागतिक व्यापार संघटना (WTO)

संरचना (Structure)

- **1995 मध्ये स्थापना:** गॅट (GATT - 1947) ची जागा घेतली → 164 सदस्य देश.
- **मंत्रीस्तरीय परिषद (Ministerial Conference):** सर्वोच्च निर्णय घेणारी संस्था → दर दोन वर्षांनी बैठक.
- **सामान्य परिषद (General Council):** दैनंदिन कामकाज पाहणे → हीच संस्था विवाद निवारण संस्था (DSB) आणि व्यापार धोरण पुनरावलोकन संस्था (TPRB) म्हणूनही काम करते.
- **परिषदा (Councils):** वस्तूंचा व्यापार (GATT), सेवांचा व्यापार (GATS) आणि बौद्धिक संपदा अधिकार (TRIPS).

<table>
<tr><td colspan="2">

- **सचिवालय:** तांत्रिक सहाय्य पुरवणे → मुख्यालय: जिनिव्हा.

</td></tr>
<tr><td>

जनादेश / उद्दिष्टे (Mandate / Objectives)

- **नियम-आधारित जागतिक व्यापार:** व्यापारात अंदाजक्षमता आणि भेदभाव विरहित वागणूक सुनिश्चित करणे.
- **व्यापार उदारीकरण:** आयात शुल्क (Tariffs) आणि बिगर-शुल्क अडथळे कमी करणे.
- **विवाद निवारण:** व्यापार संघर्षांचे शांततापूर्ण निराकरण करणे.
- **विकासावर लक्ष:** विकसनशील देशांसाठी 'विशेष आणि भेदभावपूर्ण वागणूक' (Special & Differential Treatment - S&DT).

</td><td>

कार्ये (Functions)

- **व्यापार करारांचे प्रशासन:** GATT, GATS आणि TRIPS करारांची अंमलबजावणी करणे.
- **विवाद निवारण यंत्रणा (DSM):** पॅनेल आणि अपीलीय पुनरावलोकनाद्वारे (Appellate review) व्यापार तंटे सोडवणे.
- **व्यापार देखरेख:** व्यापार धोरण पुनरावलोकन यंत्रणा (TPRM) द्वारे सदस्यांच्या धोरणांवर लक्ष ठेवणे.
- **वाटाघाटींचा मंच:** दोहा विकास अजेंडा, मत्स्यव्यवसाय सबसिडी यांसारख्या विषयांवर चर्चा करणे.
- **तांत्रिक सहाय्य:** अल्पविकसित देशांसाठी (LDCs) क्षमता बांधणी करणे.

</td></tr>
<tr><td>

टीका / मर्यादा (Criticism / Limitations)

- **अपीलीय संस्था (Appellate Body) ठप्प:** 2019 पासून अमेरिकेच्या अडथळ्यांमुळे सदस्य नियुक्ती रखडलेली → DSM च्या विश्वासार्हतेचे संकट.
- **दोहा फेरीतील कोंडी:** विकासाशी संबंधित अजेंडा प्रलंबित.
- **विकसित-विकसनशील देशांमधील दरी:** कृषी सबसिडी आणि बाजारपेठ प्रवेशावरून मतभेद.
- **नियमांचे जुनेपण:** ई-कॉमर्स आणि डिजिटल व्यापाराबाबत नियमांचा अभाव.
- **असमान लाभ:** अल्पविकसित देशांना (LDCs) मिळणारा नगण्य फायदा.

</td><td>

पुढील मार्ग (Way Forward)

- **DSM चे पुनरुज्जीवन:** अपीलीय संस्थेमध्ये सुधारणा आणि नवीन नियुक्त्यांबाबत सर्वसंमती.
- **विकासाला पुन्हा केंद्रस्थानी आणणे:** शेती, अन्न सुरक्षा आणि S&DT यावर भर देणे.
- **नियमांचे आधुनिकीकरण:** डिजिटल व्यापार आणि हवामान-व्यापार संबंधांवर नवीन आराखडा.
- **बहुपक्षीय लवचिकता (Plurilateral flexibility):** विखंडन टाळून खुल्या करारांना प्रोत्साहन.
- **भारताची भूमिका:** अन्न सुरक्षा आणि धोरणात्मक स्वातंत्र्याचा रक्षक (Defender of food security & policy space).

</td></tr>
</table>

इंटरपोल (INTERPOL)

<table>
<tr><td colspan="2">

संरचना (Structure)

- **1923 मध्ये स्थापना:** जगातील सर्वात मोठी पोलीस सहकार्य संस्था → 196 सदस्य देश.
- **आमसभा (General Assembly):** सर्वोच्च निर्णय घेणारी संस्था → 'एक देश, एक मत' तत्त्व.
- **कार्यकारी समिती (Executive Committee):** धोरणात्मक देखरेख → अध्यक्ष + प्रादेशिक प्रतिनिधी.
- **सामान्य सचिवालय (General Secretariat):** कार्यात्मक केंद्र (Operational hub) → मुख्यालय: लिऑन (Lyon), फ्रान्स.
- **NCBs (National Central Bureaus):** प्रत्येक सदस्य देशात एक केंद्र असते → भारताचे NCB 'सीबीआय' (CBI) अंतर्गत कार्यरत आहे.

</td></tr>
<tr><td>

उद्दिष्टे (Mandate / Objectives)

- **आंतरराष्ट्रीय पोलीस सहकार्य सुलभ करणे:** आंतरराष्ट्रीय गुन्हेगारीविरुद्ध लढा देणे.
- **राष्ट्रीय कायद्याची अंमलबजावणी करण्यास मदत:** देशांच्या सार्वभौमत्वाचा आणि देशांतर्गत कायद्यांचा आदर करणे.
- **गुन्हा प्रतिबंध आणि दमन:** केवळ गुन्हेगारी प्रकरणांवर लक्ष केंद्रित करणे (राजकीय किंवा लष्करी बाबींमध्ये हस्तक्षेप नाही).

</td><td>

कार्ये (Functions)

- **नोटीस प्रणाली (Notice System):** रेड नोटीस (पाहिजे असलेले गुन्हेगार), ब्लू, येलो इत्यादी नोटिसेस जारी करणे.
- **गुन्हेगारी डेटाबेस (Criminal Databases):** बोटांचे ठसे (Fingerprints), DNA, चोरीची वाहने आणि पासपोर्ट्स यांचा जागतिक डेटाबेस राखणे.
- **कार्यात्मक सहाय्य (Operational Support):** दहशतवाद विरोधी लढा, सायबर गुन्हे आणि मानवी तस्करी रोखण्यासाठी मदत.
- **क्षमता बांधणी:** प्रशिक्षण आणि सर्वोत्तम कार्यपद्धतींची देवाणघेवाण.
- **आणीबाणी प्रतिसाद:** आपत्ती बळींची ओळख पटवणे आणि आणीबाणीच्या वेळी समन्वय साधणे.

</td></tr>
<tr><td>

टीका / मर्यादा (Criticism / Limitations)

</td><td>

पुढील मार्ग (Way Forward)

</td></tr>
</table>

• **रेड नोटीसचा गैरवापर:** राजकीय विरोधकांना लक्ष्य करण्यासाठी नोटिसेसचा वापर केल्याचे आरोप. • **अटकेचे अधिकार नाहीत:** इंटरपोल स्वतः कोणालाही अटक करू शकत नाही; अंमलबजावणीसाठी ती सदस्य देशांच्या पोलिसांवर अवलंबून असते. • **हुकूमशाहीकडून गैरवापर होण्याचा धोका:** राजकीय असंतुष्टांना गुन्हेगार म्हणून घोषित करण्याची भीती. • **डेटा संरक्षणाची चिंता:** गोपनीयतेचे संरक्षण आणि देखरेखीबाबत असलेली आव्हाने.	• **कठोर देखरेख:** राजकीय गैरवापरापासून संरक्षण मिळवण्यासाठी सुरक्षा उपाय (Safeguards) वाढवणे. • **डिजिटल गुन्ह्यांवर लक्ष:** सायबर गुन्हे, क्रिप्टो-मालमत्ता आणि ऑनलाइन फसवणूक रोखण्यासाठी तंत्रज्ञान अद्ययावत करणे. • **पारदर्शकता सुधारणा:** नोटिसेसचे निष्पक्ष पुनरावलोकन करण्याची प्रक्रिया बळकट करणे. • **ग्लोबल साऊथची क्षमता बांधणी:** विकसनशील देशांना तांत्रिक आणि तपासासाठी अधिक पाठबळ देणे.

आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटना (ILO)

संरचना (Structure)

- **१९१९ मध्ये स्थापना:** १९४६ मध्ये संयुक्त राष्ट्रांची पहिली विशेष एजन्सी बनली.
- **त्रिपक्षीय संरचना (Tripartite Structure):** सरकार + मालक + कामगार → जागतिक प्रशासनाचे एक अद्वितीय मॉडेल.
- **मुख्य अंग:** आंतरराष्ट्रीय कामगार परिषद (ILC), नियामक मंडळ (Governing Body) आणि आंतरराष्ट्रीय कामगार कार्यालय.
- **मुख्यालय:** जिनिव्हा, स्वित्झर्लंड.

उद्दिष्टे (Mandate / Objectives)	कार्ये (Functions)
• **सन्मानजनक कामाला (Decent Work) चालना देणे:** रोजगार, अधिकार आणि सामाजिक संरक्षण सुनिश्चित करणे. • **कामगार मानकांचे निर्धारण:** आंतरराष्ट्रीय करार (Conventions) आणि शिफारसी तयार करणे. • **सामाजिक न्याय:** शाश्वत शांततेसाठी सामाजिक न्याय हे मुख्य तत्व मानणे. • **समावेशक वाढ:** न्याय्य जागतिकीकरण आणि कामगार समानता.	• **मानक निश्चिती (Standard-setting):** मुख्य कामगार करार (उदा. बालमजुरी, वेठबिगारी, भेदभाव विरोधी). • **पर्यवेक्षण आणि देखरेख:** नियमांचे पालन करण्याबाबतचे अहवाल आणि तज्ज्ञांकडून पुनरावलोकन. • **तांत्रिक सहकार्य:** रोजगार निर्मिती, कौशल्य विकास, व्यावसायिक सुरक्षा आणि आरोग्य (OSH), आणि सामाजिक सुरक्षा. • **डेटा आणि संशोधन:** 'ग्लोबल एम्प्लॉयमेंट ट्रेंड्स' आणि 'वर्ल्ड ऑफ वर्क' अहवाल प्रसिद्ध करणे. • **सामाजिक संवाद:** त्रिपक्षीय घटकांमध्ये सर्वसंमती निर्माण करणे.
टीका / मर्यादा (Criticism / Limitations)	**पुढील मार्ग (Way Forward)**
• **अंमलबजावणीत कमकुवतपणा:** केवळ नैतिक दबाव, प्रत्यक्ष कारवाई किंवा निर्बंध लादण्याचे अधिकार नाहीत. • **कमी मान्यता (Ratification):** अनेक मोठ्या अर्थव्यवस्थांनी महत्त्वाच्या करारांना अद्याप मान्यता दिलेली नाही. • **असंघटित क्षेत्रातील त्रुटी:** विकसनशील देशांतील असंघटित कामगारांपर्यंत पोहोचण्यात मर्यादा. • **जागतिकीकरणाचा दबाव:** स्पर्धा वाढल्यामुळे कामगार मानकांमध्ये होणारी घसरण (Race-to-the-bottom).	• **मजबूत पालन यंत्रणा:** करारांना मान्यता देण्यासाठी सदस्य देशांना प्रोत्साहन आणि सवलती देणे. • **असंघटित क्षेत्राचा समावेश:** प्लॅटफॉर्म आणि गिग वर्कर्स (Gig workers) साठी संरक्षणात्मक कायदे. • **कामाचे भविष्य (Future of Work):** AI (कृत्रिम बुद्धिमत्ता), ऑटोमेशन आणि 'ग्रीन जॉब्स' (Green jobs) बाबत अजेंडा तयार करणे. • **दक्षिण-दक्षिण सहकार्य (South–South Cooperation):** विकसनशील अर्थव्यवस्थांसाठी क्षमता बांधणी आणि तांत्रिक मदत.

जागतिक आरोग्य संघटना (WHO)

संरचना (Structure)

- **१९४८ मध्ये स्थापना:** जागतिक आरोग्यासाठी संयुक्त राष्ट्रांची विशेष एजन्सी → १९४ सदस्य देश.
- **नियामक संस्था:** जागतिक आरोग्य सभा (WHA), कार्यकारी मंडळ आणि सचिवालय.
- **प्रादेशिक कार्यालये:** ६ विभाग (ज्यामध्ये SEARO - नवी दिल्ली कार्यालयाचा समावेश आहे).

• **मुख्यालय:** जिनिव्हा, स्विझर्लंड.	
उद्दिष्टे (Mandate / Objectives) • **सर्वोच्च आरोग्य पातळी गाठणे:** आरोग्य हा मूलभूत मानवी हक्क मानणे. • **जागतिक आरोग्य नेतृत्व:** निकष, मानके निश्चित करणे आणि समन्वय साधणे. • **रोग प्रतिबंध आणि नियंत्रण:** संसर्गजन्य आणि असंसर्गजन्य रोगांचा मुकाबला करणे. • **आरोग्य प्रणाली बळकट करणे:** सार्वत्रिक आरोग्य कव्हरेज (Universal Health Coverage - UHC). • **आणीबाणी सज्जता:** महामारी, उद्रेक आणि आरोग्य संकटांसाठी तयारी ठेवणे.	**कार्ये (Functions)** • **निकष निश्चिती (Norm-setting):** आंतरराष्ट्रीय आरोग्य नियम (IHR), अत्यावश्यक औषधांची यादी तयार करणे. • **रोग देखरेख (Surveillance):** जागतिक स्तरावर रोगांचे निरीक्षण आणि पूर्वसूचना देणे. • **तांत्रिक मार्गदर्शन:** लस, उपचार प्रोटोकॉल आणि सार्वजनिक आरोग्य धोरणांबाबत मार्गदर्शन. • **आणीबाणी प्रतिसाद:** संकटाच्या वेळी आरोग्य गटाचे (Health cluster) नेतृत्व करणे. • **संशोधन आणि डेटा:** जागतिक आरोग्य सांख्यिकी आणि पुरावा-आधारित माहितीचे संकलन.
टीका / मर्यादा (Criticism / Limitations) • **निधीवर अवलंबित्व:** स्वयंस्फूर्त आणि विशिष्ट कारणासाठी दिलेल्या योगदानामुळे (Earmarked contributions) देणगीदारांचा वाढता प्रभाव. • **राजकीय दबाव:** महामारीच्या वेळी (उदा. COVID-19) प्रतिसादाबाबत झालेले वाद. • **मर्यादित अंमलबजावणी:** आंतरराष्ट्रीय आरोग्य नियमांचे (IHR) पालन मोठ्या प्रमाणावर ऐच्छिक स्वरूपाचे असणे. • **प्रशासकीय विलंब:** संकटकाळात संथ गतीने प्रतिसाद मिळाल्याची टीका. • **समानतेतील त्रुटी:** लसींची उपलब्धता आणि ग्लोबल साऊथच्या देशांच्या चिंतांकडे दुर्लक्ष.	**पुढील मार्ग (Way Forward)** • **शाश्वत वित्तपुरवठा (Sustainable financing):** सदस्य देशांच्या निश्चित योगदानात (Assessed contributions) वाढ करणे. • **महामारी करार (Pandemic Treaty):** सज्जता आणि डेटा शेअरिंगसाठी बंधनकारक नियम तयार करणे. • **IHR बळकट करणे:** नियमांचे पालन आणि उत्तरदायित्व निश्चित करणारी यंत्रणा विकसित करणे. • **न्याय्य उपलब्धता:** लस, निदान आणि औषधांचे समान वाटप सुनिश्चित करणे. • **तंत्रज्ञान एकत्रीकरण:** डिजिटल देखरेख आणि AI-आधारित पूर्वसूचना प्रणाली विकसित करणे.

जागतिक बँक (World Bank)

संरचना (Structure) • **1944 मध्ये स्थापना (ब्रेटन वुड्स):** युद्धोत्तर आर्थिक व्यवस्थेचा विकास करणारा विभाग. • **जागतिक बँक गट (World Bank Group):** IBRD + IDA (मुख्य गाभा) → यासोबत IFC, MIGA आणि ICSID या संस्थांचा समावेश. • **प्रशासन (Governance):** बोर्ड ऑफ गव्हर्नर्स + कार्यकारी संचालक → भारित मतदान (Weighted voting) पद्धत. • **मुख्यालय:** वॉशिंग्टन डी.सी., अमेरिका.	
उद्दिष्टे (Mandate / Objectives) • **गरिबी निर्मूलन:** अत्यंत गरिबीचे पूर्णपणे उच्चाटन करणे. • **सामायिक समृद्धी:** खालच्या 40% लोकसंख्येसाठी उत्पन्न वाढवणे. • **विकास वित्तपुरवठा:** पायाभूत सुविधा, आरोग्य, शिक्षण आणि हवामान बदलावर खर्च करणे. • **ज्ञान नेतृत्व:** डेटा, धोरणात्मक सल्ला आणि सर्वोत्तम कार्यपद्धतींची देवाणघेवाण.	**कार्ये (Functions)** • **कर्ज देणे (Lending):** सवलतीच्या दरातील कर्जे (IDA) + बाजार-आधारित कर्जे (IBRD). • **अनुदान आणि हमी (Grants & guarantees):** अस्थिर आणि कमी उत्पन्न असलेल्या राज्यांसाठी मदत. • **धोरणात्मक समर्थन:** संरचनात्मक सुधारणा, प्रशासन आणि क्षमता बांधणी. • **संकट प्रतिसाद:** महामारी, हवामान बदल आणि कर्ज निवारण (Debt relief). • **संशोधन आणि डेटा:** 'जागतिक विकास अहवाल' (World Development Reports) प्रसिद्ध करणे.
टीका / मर्यादा (Criticism / Limitations) • **अटी (Conditionalities):** धोरणात्मक हस्तक्षेप → देशांच्या सार्वभौमत्वाबद्दल चिंता. • **मतदानातील असमतोल:** विकसित देशांचे वर्चस्व.	**पुढील मार्ग (Way Forward)** • **प्रशासकीय सुधारणा:** ग्लोबल साऊथच्या देशांना अधिक आवाज/प्रतिनिधित्व देणे.

• **कर्जाचा बोजा:** दीर्घकालीन परतफेडीचा ताण. • **प्रकल्पांना विलंब:** प्रक्रियात्मक गुंतागुंत. • **एकसारख्या सुधारणा (One-size-fits-all):** स्थानिक संदर्भांकडे दुर्लक्ष.	• **लवचिक वित्तपुरवठा:** हवामान आणि आपत्ती-प्रतिसादात्मक कर्ज देणे. • **कर्ज शाश्वतता:** कर्जमुक्ती आणि पुनर्रचना आराखडा. • **परिणाम-आधारित कर्ज:** स्थानिक मालकीला प्रोत्साहन. • **दक्षिण-नेतृत्वाखालील विकास:** राष्ट्रीय प्राधान्यक्रमांशी सुसंगत राहणे.